

Fig. 1. Ydre, set fra sydøst. LL fot. 1978. — *Exterior seen from the south-east.*

UNDLØSE KIRKE

MERLØSE HERRED

Størstedelen af Undløse by vides at have været Absalons ejendom, og som sådan var den i 1100'rnes sidste tredjedel genstand for en række transaktioner mellem ham og Sorø kloster[1].

Kirken, der i Roskildebispens jordebog er opført med en afgift på 1 mk.[2], var i middelalderen en søgt valfartskirke, viet til *S. Laurentius* (jfr. kalkmalerier). Dette fremgår af en række afladsbreve fra perioden 1357-1492, som, foruden opregning af de nødvendige fromhedsgerninger, i flere tilfælde rummer omtale af altre[3]. Således opfordres pilgrimme og andre besøgende til at deltage i messerne eller de øvrige gudstjenester, til at gå i procession om kirkegården og bede for alle sjæle, som der eller andetsteds hviler i Kristus, til at følge hostien eller den hellige olie til og fra syge, til at deltage i jordefærd og til at bøje knæ foran krucifikset under fremsigelse af fem pater noster og fem ave for Kristi fem vunder samt ved aftenklokkens slag at fremsige tre ave Maria med bøjede knæ. Endvidere rummer brevene de sædvanlige opfordringer til at række kirkens bygningsfond en hjælpende hånd, forøge kirkens prydelser, give kalke, bøger, klæder, lys, jord og gods[4]. I et afladsbrev fra 1421 nævnes *altre* for Vor Frue, S. Laurentius og S. Katarina, som af brevets udsteder, biskop Jakob af Gardar, var indviet på Roskildebispens vegne. 1441 indviede broder Søren, biskop af Færøerne, et kapel med alter for S. Olav, og endelig nævnes i et brev fra 1492 et alter for S. Anna samt et billede af jomfru Maria. I langhuskorets hovedalter er fundet relikvier af S. Nicolaus.

1567 havde sognet 80 tiendeydere[5], og patronats-

retten ansås for kongelig o. 1666[6]. 1687 fik Valdemar Christoffer Gabel skøde på jus patronatus[7], og kirken lå herefter under Kongsdal[8], indtil den overgik til selveje 29. juli 1910.

Møntfund. Ved harpning af jord fra kirkens gulve 1956 fremkom 46 mønter, heraf 30 danske fra Erik Menved til Frederik IX, 6 norske fra Frederik III til Christian VII, 9 mecklenborgske hulpenninge fra o. 1400 samt en søsling fra Wismar (1530'rne)[9]. Samme år fandtes ved tømning af fyld fra tårnhvælvets lommer 2 mecklenborgske hulpenninge fra o. 1400[10].

Helligkilder. 1734 fandtes på kirkegården en kilde med *blok,* som hver S. Hans aften af kirkeejeren tømtes for penge til fattige børns opdragelse[11]. - Helligkorskilden ved Kongsdal er formentlig det offer, kaldet det »hellige løsen«, som på Roskildesynoden 1568 ønskedes nedlagt[12], men ikke desto mindre levede videre med kildemarked, sygebesøg og offergaver indtil engang i 1870'erne[13]. Tilsyneladende har sognet haft endnu en kilde - S. Laurentii - hvis ikke denne skal identificeres med en af de ovennævnte.

Til helligkorskilden er allerede tidligt (1664)[14] knyttet en række *sagn.* Således om kildevandet, hvorved en adelig jomfru genvandt synet, mens præstens hest blev helbredt på det dårlige øje, men præsten selv til gengæld blind på det ene. Endvidere om tre hellige kors, der ikke kunne flyttes fra kilden, hverken af abbeden fra Antvorskov eller Christian IV.

Om kirkebyggeriet beretter sagnet[15], at en fornem mand, Themme, ville opføre gudshuset på et bakkedrag ved Tømmerup, hvor marknavnene Store og Lille Kirkebjerg endnu er bevaret. Men alt, hvad man da møjsommeligt opførte om dagen, blev nedbrudt om natten, og byggematerialerne ført til Undløse. - Om kirkens kalk fortælles, at en bonde fra Tømmerup, som red forbi Ledsbjerg, hvor troldfolket dansede, af en gammel kælling fik overrakt et forgyldt drikkehorn med en trylledrik. Bonden drak kun på skrømt, og da han så, at en dråbe sved hårene af hesten, flygtede han med hornet til Undløse, hvor han med nød og næppe nåede inden for kirkegårdens beskyttende mure. Som tak for sin frelse skænkede han hornet, der forvandledes til en kalk[16].

Kirken ligger i byens vestre udkant på fladt terræn, men noget hævet i forhold til de omliggende ejendomme. Kirkegården har i alt væsentligt bevaret sine gamle grænser, dog er nordøsthjørnet rykket tilbage i 1967 af hensyn til vejføringen. 1888[17] anlagdes en annekskirkegård nordvest for kirken ved landevejen mod Kongsdal og Mørkøv.

Kirkegårdens hegn og indgange. Kirkegården hegnes overalt af hvidtede, teglhængte mure undtagen på en strækning i syd, hvor præstegårdens nordre udlænger danner skel. De ældste afsnit er antagelig middelalderlige, men det uregelmæssige murværk af marksten og munkesten er tydeligvis flikket og partielt fornyet adskillige gange. Ved reparationer 1661[18], da der opsattes en støttepille, medgik 48 læs kampesten fra den gamle kirkelade, og senest er vestmuren nord for »lærerlågen« helt fornyet med moderne munkesten. Det skete 1967 samtidig med arbejdet på det tilbagerykkede nordøsthjørne.

Hovedindgangen er en senmiddelalderlig portal i øst med fladbuet fodgængerlåge og en køreport, hvis uregelmæssige rundbue krones af tre kamtakker. Begge åbninger er ud- og indvendigt falsede og lukkes nu af sortbejdsede tremmefløje. Over fodgængerlågen er portalen vandret afdækket med vingetegl, som har fald mod gaden, hvor murværket brydes af et savskifte. Portens toptinde prydes udvendig af en cirkulær, indvendig af en spidsbuet blænding; endvidere ses på den flankerende nordre kamtak en lille højblænding med vandret falset afdækning. En fladbuet, udvendigt falset låge med kamtak (»lærerlågen«) befinder sig i vestmurens nordre halvdel og er formentlig oprindelig senmiddelalderlig, men genskabt 1967 med moderne munkesten; brunmalet tremmefløj. Sydligere i vestmuren ud for tårnet er 1913[17] brudt

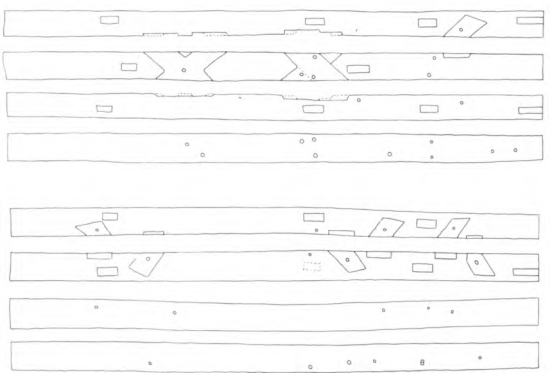

Fig. 2. Genanvendte bjælker i tårnet, muligvis fra fritstående klokkehus (s. 359). 1:75. Målt af HeJ og HJ 1977, tegnet af HeJ 1977. — *Re-used beams in the tower, possibly from detached bell tower.*

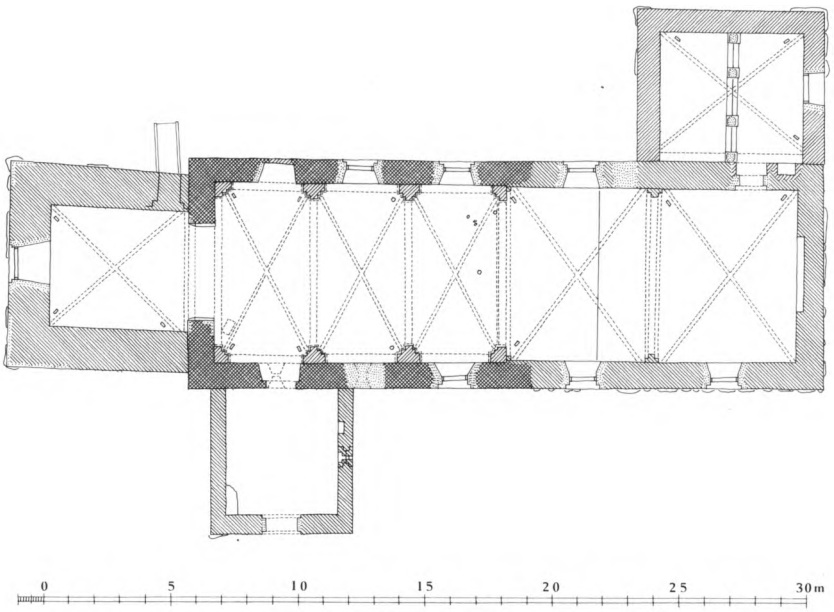

Fig. 3. Plan. 1:300. Målt af MB 1961, tegnet af HJ 1981. Signaturforklaring s. 9. — *Ground-plan. Key on p. 9.*

en åbning af hensyn til et *nødtørftshus,* som da opførtes lige uden for muren.

†*Klokkehus?* Tre af de egebjælker, som tidligere bar bræddegulvet i tårnets mellemstokværk, er genanvendt tømmer med forskellige udstemninger (fig. 2), rimeligvis hidrørende fra en oprindelig funktion som stolper i et klokkehus[19]. 1661[18] omtales en †*kirkelade,* hvorfra man hentede kampesten. - Kirkens *ligkapel* er fra 1891[20] og opført på annekskirkegården.

Et brolagt †*fortov,* som omlagdes 1913[17], er fjernet 1957 og erstattet af et lag strandsten.

Kirken er et langhus, bestående af romansk skib fra 1100'rne, som i tiden o. 1500-25 er forlænget med et jævnbredt kor. Til langhuset føjer sig tre senmiddelalderlige tilbygninger, af hvilke våbenhuset og tårnet formentlig er ældre end korudvidelsen, mens den tredje tilbygning, et sakristi, er opført ved korets nordside. Orienteringen er omtrent solret.

Materiale og teknik. Skibet er bygget af rå og kløvet kamp, som er lagt i uregelmæssige skifter mellem hjørnekvadre. På taggavlens inderside ses sporadisk kvaderridsning i den udglattede fugemørtel, mens alt synligt murværk i øvrigt har stået dækket af puds, både ude og inde. Bag våbenhuset ses hele to lag grusblandet puds, mens pudsen på de indvendige vægge indtil det gamle lofts højde fremtræder glittet og i vinduessmigene dækkes af hvidtelag. Murhøjden er i syd ca. 5,2 m, målt fra jordsmon til gesims.

Døre og vinduer. Syddøren er i brug, og norddøren står delvis bevaret som indvendig niche; begge er restaureret 1956-57. Syddøren er af gængs romansk form med ydre rundbue og en åbning mod det indre, hvis vestre vange er smiget. Den vandrette afdækning er rekonstrueret i mursten efter spor af de oprindelige planker, der var fjernet ved opmuringen af en nygotisk spidsbue. Norddøren, som tidligst kan være lukket o. 1400[21], har en tilmuring med marksten i den 95 cm brede ydre åbning, hvis lodrette sider er delvis bevaret. Størstedelen af den indre åbnings vestre vange og afdækningen er genskabt i tegl, idet disse partier var borttaget af yngre vindue. I den østre vange er bevaret et lavtsiddende, ca. 170 cm dybt bomhul, hvis åbning, hvori fandtes en rest af bommen, måler ca. 18x20 cm.

Af sydsidens tre vinduer er de to vestligste delvis bevaret. Vestvinduet, som sidder over døren, er antagelig først lukket ved våbenhusets opførelse. Set fra våbenhusloftet står det med røde munkesten i lysningen og for den nederste dels vedkommende helt udmuret. Mod det indre fremtræder den bevarede, øvre del som en lille niche. Buestikket er sat med flager af marksten og regulariseret med tykke mørtellag. Ved ydre murflugt er bredden 63 cm mod ca. 30 i lysningen, der sidder 38 cm indenfor; ved restaureringen 1956-57 konstateredes rester af den formuldede trækarm. Afsydsidens midterste vindue står toppen nu som en lille indvendig niche.
I nordsiden ses indvendig over det nyere vindue i fjerde fag toppen af det midterste vindue.

Indre. På vestgavlen ses aftryk efter en †*loftsbjælke,* hvis position i forhold til flankemurene viser, at bjælkerne oprindelig må have været indbygget i disse. Heraf er imidlertid intet spor, hvorfor man må slutte, at loftet er blevet hævet og murkronen ombygget inden kalkmaleriudsmykningen.

Tilføjelser og ændringer. O. 1400-25 er tre fag *krydshvælv* indbygget i skibet. De hviler på falsede vægpiller med skråkantede kragbånd samt spidse helstens skjold- og gjordbuer, af hvilke sidstnævnte kun er ganske svagt tilspidsede af hensyn til spændet over det brede skib; ribberne er halvstens. Den østligste gjordbue, der indtil langhuskorets opførelse dannede skjoldbue langs triumfvæggen, kantes langs kappen af en lille vulst[22]. I vesthvælvets søndre og nordre kapper er sviklerne forsynet med rektangulære spygat. I de to øvrige hvælv optræder kun enkelte spygat, som dannes af to sammenlagte hulsten[23]. I søndre svikkel af vesthvælvets vestkappe spores en tilmuret *lem.* I det østligste hvælv gennembrydes nord- og østkappen af huller, som for østkappens vedkommende bærer spor af slid fra klokkerebet til en †*tagrytter* eller *klokkekam* på skibets østgavl.

Våbenhuset, der med sin blændingsgavl og øvrige dekorative enkeltheder synes at skulle henføres til tiden o. 1500, repræsenterer imidlertid en modernisering og forhøjelse af et ældre våbenhus, hvis tilblivelsestid ikke kan bestemmes nærmere. Den ældre tilbygnings markstensmure (indvendig dog af munkesten) er bevaret indtil en højde, der i øst ligger 1,6 m over nuværende jordsmon. Her i den østre flankemur er en rektangulær lysspræk ke, som indvendig sidder i en firkantet niche.

Forhøjelsen, der for flankemurenes vedkommende afsluttes med en trappefrise, er udført med munkesten i munkeskifte. I den østre flankemur findes et fladbuet vindue, som udvendig er falset og indvendig sidder i en niche med vandret plankeafdækning. Det er indsat lige over markstensmurværkets lysspræk ke og i lighed med denne fremdraget og genskabt 1956-57, da man fjernede et jernvindue fra 1862[24]. Den fladbuede dør sidder i ydre, spidsbuet spejl, og er 1915 udvidet med én sten såvel i bredden som i højden (Vilh. Olsen, Holbæk), hvorved åbningens oprindelige fals gik tabt[17]. Taggavlen har ni kamtakker, og over et savskifte i tagfoden rejser der sig syv højblændinger med stejle trappestik. En rytmik er tilvejebragt ved, at de to blændinger på hver side af midterblændingen kun adskilles af en skaktavlsmuret, halvstens pille. I bunden af samme blændinger er smalle lysspræk ker mod det seks skifter høje *styrtrumsloft.* I det indre ses nord for østvæggens lysspræk ke en 20 cm dyb *niche,* hvis åbning måler 70x40 cm og sidder 95 cm over gulvet.

Tårnet er formentlig opført engang i 1400'rne, snarest i århundredets anden halvdel[25]. Murværket, bestående af marksten og munkesten, hæver sig over en syld af store rejste sten, af hvilke en enkelt i vest har *skåltegn*[26]. Til og med mellemstokværket er skifterne næsten udelukkende af marksten, mens fugerne er pakket med teglbrokker. Fra klokkestokværket og videre er munkesten dominerende, vekslende med enkelte bælter af marksten.

Under opførelsen er skibets vestgavl gennembrudt, og i åbningen opmuredes en bred arkade, hvis spidsbue er falset mod tårnrummet. Selve tårnrummet overdækkes af et samtidig hvælv, hvilende på forlæg i væggene undtagen mod skibets gamle vestgavl, hvor der er en spids, halvstens skjoldbue. Ribberne er halvstens, og i flere kapper ses små rektangulære spygat. Det

Fig. 4. Indre, set mod vest. NE fot. 1981. — *Interior to the west.*

store fladbuede, udvendigt falsede vestvindue repareredes 1956-57. Opgangen til mellemstokværket sker ad en fritrappe i nord, som fører til en fladbuet åbning med fals mod mellemstokværket og i selve murlivet fire trin samt fladbuet loft i sildebensmuring. Under mellemstokværkets gulv ligger tre bjælker, som er genanvendte fra det klokkehus, der blev overflødigt ved tårnets opførelse. Rummet får lys fra et lille fladbuet, udvendigt falset vindue i syd, der mod det indre åbner sig i stor, fladbuet niche.

Klokkestokværkets gulv er helt fornyet 1977, da tre successive bjælkelag kasseredes på grund af råd. Til alle fire verdenshjørner er der fladbuede, udvendigt falsede glamhuller, som mod det indre sidder i fladbuede nicher af forskellig udstrækning. Mod øst og vest er der to tætsiddende glamhuller, mens der i syd og nord er tre, af hvilke det midterste er bredest. Flankemurene har falsgesims, mens de øst-vestvendte taggavle hver smykkes af fem højblændinger, hvis top er forsvundet inden 1842[27], da kammene beskrives som glatte uden takker. Midterblændingen i vest er tvedelt, og i samme gavl findes to små lemme mod kun en i øst.

Ved opførelsen af *langhuskoret* o. 1500-25 er det gamle kor nedrevet inklusive triumfmuren, af hvis fundamenter man 1956 konstaterede levn foruden antydningen af korets flankemure og apsis[28]. Det nye afsnit er opført af munkesten og genanvendte marksten. Murene, der har syld af store rejste sten, kendetegnes i det ydre af systematisk bæltemuring og gennemtrækkes af tre (i gavlen fire) rækker bomhuller. Flankemurene afsluttes af en bindermuret falsgesims, og i syd anes under hvidtningen omridset af en

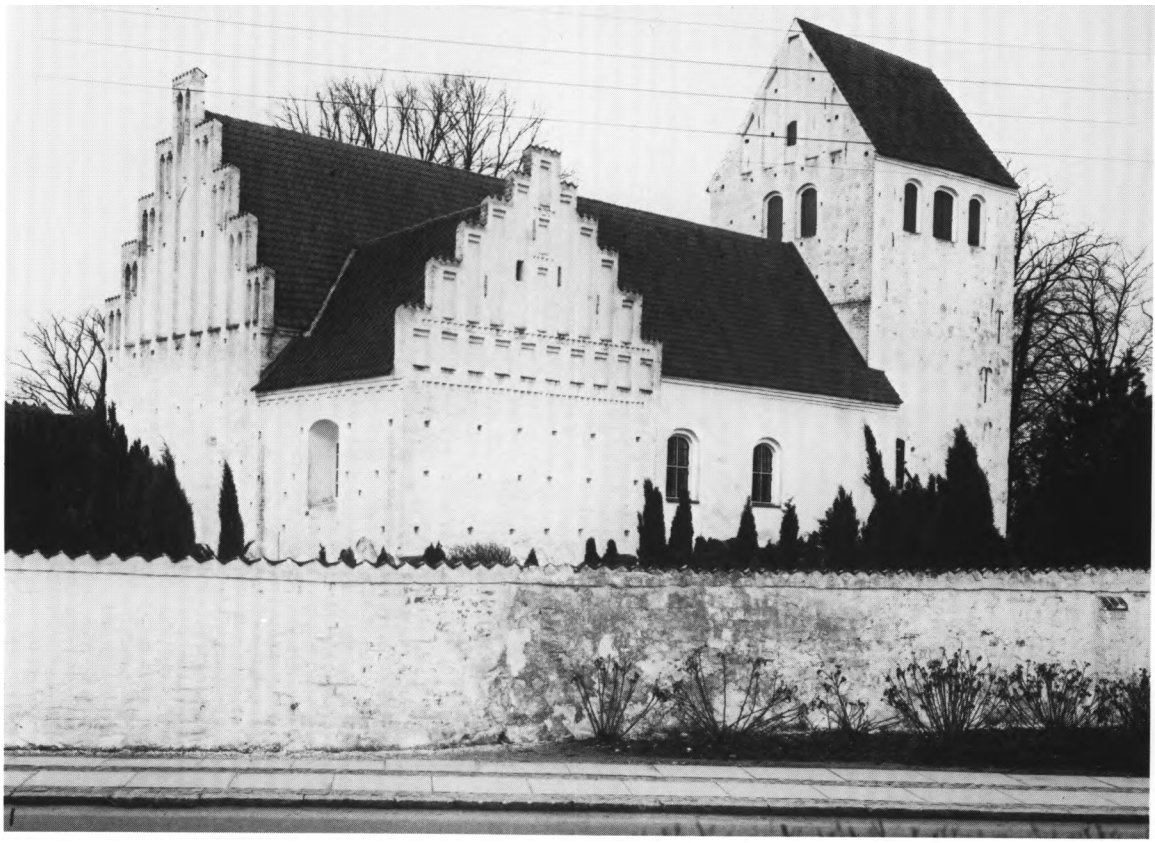

Fig. 5. Ydre, set fra nordøst. NE fot. 1981. — *Exterior seen from the north-east.*

rudeformet murdekoration mellem gesimsen og det østligste vindue. En lignende dekoration kendes fra Store Tåstrup (s.325) og annekskirken Sønder sted. Taggavlen har ni kamtakker og smykkes af et tilsvarende antal højblændinger, hvis skiftevis spidsbuede og trappeformede afdækninger tvedeles af hængestave med falset afslutning. Halvstensstaven er i de yderste lave blændinger ført helt ned til fodlinjen, mens den i midterblændingen flankeres af to smalle lyssprækker og hviler på et let fremspringende spærstik - et særtræk, som kendes fra blændingsgavle i Sønder Jernløse og Tølløse (s. 135, 224).

Sydsidens to rundbuede, udvendigt falsede vinduer er udført 1956-57 i henhold til ældre spor, som dog næppe repræsenterer de oprindelige åbninger[29]. Korrummet, hvis østvæg brydes af en spidsbuet, helstens dyb blænding, dækkes af to samtidige krydshvælv, hvilende på forlæg i væggene. Ribberne er halvstens, og de to fag adskilles af en spidsbuet, to sten bred, falset gjordbue, der i lighed med en spids, halvstens bue mod skibets hvælv hviler på vægpiller uden vederlagsmarkering. I enkelte af kapperne ses spygat, og der er lette overribber med tværstillede bindertænder.

Sakristiet er føjet sekundært til korets nordside og stammer således fra den allerseneste katolske tid. Dateringen bekræftes af blændingsgavlen, som er nært beslægtet med en senmiddelalderlig gruppe, der bl.a. omfatter langhuskoret i Havrebjerg fra 1529[30]. Den omstændighed, at korets nordmur står blank bag sakristiets tag, antyder endvidere, at tilbygningen er rejst kun få år efter korets opførelse.

Materialet er munkesten i munkeskifte over en syld af store rejste sten. Murværkets tre rækker bomhuller står åbne, og flankemurene krones af tandsnitsgesims. Taggavlen har 11 kamtakker, og selve murfladen brydes af en etagedelt blændingskomposition: Tagfoden markeres af en frise, bestående af ti blændinger med vandret falset afdækning. Over denne frise, som forneden og foroven indrammes af savskifte, hæver der sig ni højblændinger, ligeledes med vandret falset afdækning. Midterblændingen er betonet ved tredeling i højden med savskifter mellem de enkelte afsnit. I de to blændinger, som flankerer midterblændingen, ses smalle, rektangulære lyssprækker. Østsidens fladbuede vindue er sekundært; men et fladbuet stik, som anes herover i det indre, kan være levn af det oprindelige vindue eller snarere en hermed sammenhørende vinduesniche. Rummet dækkes af et samtidigt hvælv, som hviler på forlæg i murene og mod koret en svagt tilspidset, helstens skjoldbue. Ribberne er halvstens, og i tre svikler ses små rektangulære spygat. Den fladbuede, falsede dør til koret er genskabt 1956-57, og ved samme restaurering fremdroges en rundbuet *skabsniche* øst for døren.

†*Kapel.* 1441 indviede biskoppen af Færøerne, broder Søren, et kapel med alter, viet til S. Olav. Dets beliggenhed kendes ikke; men det kan have været en tilbygning ved nordsiden af det senere nedrevne kor.

Et †*vindfang* af bindingsværk med tegltag, opført i hjørnet mellem kor og sakristi, nævnes i beskrivelsen 1862[17]. Herigennem var adgang til Kongsdals herskabsstol fra 1738, og tilbygningen, hvortil findes en parallel i Sønder Jernløse (s. 136), er antagelig samtidig med stolen, lige som den forsvandt med dennes borttagelse 1911. Endnu anes den tilmurede dør i korets nordmur øst for vinduet.

Eftermiddelalderlige reparationer og ændringer. Vedligeholdelsen af tårnet har tidligt voldt problemer: I 1700 siges vinduer, gavl og tømmerværk at trænge til reparation »hvilken brøst er ofte patronerne andraget, men uden frugt«[31]. Endnu vidner de reducerede gavlblændinger om nødtørftige restaureringer. 1887 omsattes sydvesthjørnet med små gule sten, og 1909 udhuggedes forvitret murværk omkring nordvesthjørnet, hvor nye munkesten indsattes[17], 1667[18] var kirken - i det mindste langhuset - blytækket, men 1751[27] skal denne beklædning være blevet fjernet og erstattet af tegl på foranledning af patronen, oberstinde Schack. I forbindelse med sakristiets omdannelse til gravkapel (mellem 1760 og 1771) blev døren til koret udvidet og afdækket med rundbue. På et senere tidspunkt, antagelig i forbindelse med en af 1800'rnes istandsættelser, ændredes langhusets syddør, hvorefter den mod det indre fremtrådte med spidsbuet blænding.

1738[32], 1810[33] og 1826[20] omtales reparationer, hvis art og omfang ikke er nærmere specificeret; dog må det tidligste af arbejderne have været af betydeligt omfang, eftersom det krævede 177 kørsler af sognets bønder.

Gulve. 1956-57 påvistes følgende levn: 1) Oprindeligt, mørteldækket pikstensgulv, 50 cm under eksisterende gulv i sydsiden af det gamle skibs andet fag fra vest. 2) Middelalderligt gulv af munkesten og teglstensfliser, i tårnrummets nordøstre hjørne. 3) Rester af langhuskorets munkestensgulv, 40 cm under nuværende gulv, ud for døren til sakristiet. Inden restaureringen 1956-57 havde koret og langhusets gange et gulv af ottekantede gulstensfliser, vekslende med små mørke, kvadratiske - en belægning, som var yndet i tiden efter midten af 1800'rne; i stolene lå brædder. Gravkapellets forrum havde et sort-hvidt tavlegulv, formentlig af kunststen, mens der i våbenhuset var Flensborgsten.

Vinduer. Det fladbuede, udvendigt falsede vindue i sydsiden af det gamle skibs østligste fag er rekonstrueret 1956-57 på sikre spor. Det kan være sengotisk, men er snarere indsat engang i reformationsårhundredet. 1663[18] fik murermesteren betaling for at indsætte tre store vinduer, formentlig nordsidens tre fladrundbuede, af hvilke det vestligste er genåbnet og rekonstrueret ved seneste istandsættelse. 1844[20] fornyedes samtlige vinduer med firkantede trækarme og blyindfattede ruder i ydre murflugt, mens den indre smigede åbning fik fladbue. Dette gjaldt tillige et sekundært vindue i syd lige op ad

Fig. 6. Indre, set mod øst. LL fot. 1977. — *Interior to the east.*

våbenhusets flankemur, lige som det ikke kan udelukkes, at nordsidens vestligste vindue over kvindedøren indsattes ved denne lejlighed.

Ved *hovedrestaureringen 1956-57* (Marinus Andersen) fjernedes disse trævinduer, og de forskellige åbninger retableredes efter ældre spor. Samtidig tilmuredes syd- og nordsidens vestligste vinduespar, mens langhusets oprindelige døråbninger fremdroges og restaureredes.

Kirken har bevaret gamle *tagværker* af eg, som dog i alt væsentligt fremtræder med omfattende udskiftninger og forstærkninger, hovedsagelig udført 1972-73. Over langhuset er tagværket en dragerstol med dobbelt lag hanebånd.

Opvarmning. 1875 påtænktes opsætning af en kakkelovn[17], der 1909 udskiftedes med et varmeværk, opstillet ved nordvæggen i andet fag fra vest. 1956-57 installeredes elektrisk varme.

Kirken står i dag hvidkalket med røde tegltage. Den præges afgørende af istandsættelsen 1956-57, som tillige omfattede udskiftning af ældre gulve til fordel for Hasleklinker, lagt i forskellige mønstre uden fuge eller i cement (våbenhus); i stolestaderne parketgulv. Gulvet bæres af betonlag.

KALKMALERIER

Ved en istandsættelse 1918 fremkom kalkmalerier, der samme år undersøgtes og afdækkedes af Poul Nørlund. Væsentligst var en velbevaret gotisk udsmykning på det gamle skibs to østligste hvælv, hvortil kom indvielseskors, fragmenter af en yngre hvælvdekoration og på nordvæggen levn af eftermiddelalderlig ornamentik. 1920 fuldendte Eigil Rothe afdækningen af de nævnte hvælv og restaurerede samtlige gotiske malerier. 1956 genrestaureredes den tilsodede udsmykning af Olaf Hellvik under ledelse af Egmont Lind, der året efter konserverede nyfundne fragmenter på skibets nordvæg: dels et indvielseskors, dels levn af vægmalerier fra tiden

inden hvælvslagningen i det gamle skib. De malerispor, som var fremkommet på skibets sydvæg, overhvidtedes imidlertid atter. 1972 aftrak og konserverede Mogens Larsen et billede fra nordvæggens vægudsmykning over hvælvet.Billedet, som var truet i forbindelse med reparationsarbejder på tagværket, er ophængt på korets nordvæg.

1) 1300'rne. På det gamle skibs overvægge er spor af en udmaling, hvis bevaringstilstand er bedst på nordvæggens østlige del. Her ses figurmaleri under en afstribet kronfrise, hvis motiver ikke kan bestemmes med sikkerhed. Mellem skibets to østligste hvælv anes korsglorien og det øverste af et Kristushoved, flankeret af to andre hoveder. Ud for østhvælvets østre lomme ses halvdelen af en firpasformet ramme omkring frontalt fremstillet figur, utvivlsomt Kristus. Foroven, umiddelbart øst for rammen, synes malet evangelisten Johannes' ørn. Nedenunder ses overkroppene af tre personer, og her, umiddelbart vest for den nedrevne triumfmur, sad det aftrukne billede af en kronet, kappeklædt martyr med palmegren (fig. 8). Billederne er malet på et groft lag hvidtekalk. Konturer er tegnet med rødbrunt og sort; desuden er anvendt gulokker og grønt. Martyren har således sort og rødbrun konturtegning, naturlig karnation og er iklædt en grålig kjortel, hvorover kappe i dodenkop. - På østsmigen af det oprindelige vindue over syddøren fremdroges 1956-57 et fragment, som muligvis er samtidigt med overvæggenes udsmykning. Billedet viser en kjortelklædt mandsperson med sværd ved siden.

I skibets østligste hvælvfag (d.e. langhusets tredje) ses på nordvæggen rester af udsmykninger, som også er ældre end hvælvslagningen, men hvis sammenhæng med overvæggenes billeder er usikker. Stilistisk synes figurmaleriet dog at hidrøre fra en lidt senere tid. Vigtigst er levnene af to figurkompositioner. Øst for det sekundære vindue således en Madonna (fig. 7), hvis glorierede, kappeklædte hoved er bevaret; endvidere anes konturer af klædningen og selve barnet samt antydningen af jordsmon. Vest for vinduet afdækkedes et finttegnet, skægget hoved, tilhørende en mandsperson, som har været vist stående umiddelbart øst for et alterbord. Fragmentet må snarest tolkes som en del af

Fig. 7-8. Gotiske kalkmalerier i skibet forud for hvælvslagningen. 7. Madonna. På nordvæggen i langhusets tredje fag, øst for vinduet (s. 365). Egmont Lind fot. 1959. 8. Kronet martyr, aftrukket fra nordre overvæg og nu ophængt i kirken (s. 365). Kirsten Trampedach fot. 1972. — *Gothic wall-paintings in the nave prior to the vaulting. 7. Madonna on the north wall of the third bay, to the east of the window. 8. Crowned martyr, removed from the north wall above the vaults and now hung in the church.*

Fig. 9-11. Kalkmalerier fra o. 1425-50 på skibets andet hvælv fra vest. 9. Nordkappen: Jesu fødsel efter den hellige Birgittas vision (s. 367). 10. Østkappen: De hellige tre kongers tilbedelse (s. 368). E. Rothe fot. 1920. 11. Sydkappen: Legenden om Laurentius' fødsel og barndom (s. 368). E. Lind fot. 1959. — *Wall-paintings from c. 1425-50 on the second vault of the nave from the west. 9. North cell: The Nativity according to the vision of St. Bridget. 10. East cell: The Adoration of the Magi. 11. South cell: The birth and infancy of St. Lawrence according to legend.*

Fremstillingen i templet. Både dette og Madonna-billedet har indgået i en frise, hvis øvre grænse (til en anden frise?) markeres af en rødbrun stribe, umiddelbart over Marias hoved. Den rødbrune farve er desuden benyttet til konturtegning, jævnsides med gråt, der også synes anvendt i dragterne. På klædet over Marias hoved spores grønt.

Under begge billeder var malet et draperi, som bevaredes under Madonna[34].

2) O. 1425-50 smykkedes kapperne på de to østligste hvælv i det gamle skib med malerier, hvis emner er hentet fra Jesu liv og fra kirkens værnehelgen, S. Laurentius' barndom og martyrium.

Skibets andet fag fra vest. Nordkappen: Jesu fødsel (fig. 9) efter den hellige Birgittas vision i Betlehem 1372 under pilgrimsrejsen i Det hellige Land (Birgittas åbenbarelser VII, 21)[35]. Jomfru Maria er vist umiddelbart efter fødslen, da hun knælende vendt mod øst tilbeder sin søn og herre. Jesusbarnet, hvorfra der udgår en strålekrans af stærkt, guddommeligt lys, rækker frysende hænderne op mod moderen. Maria, hvis lange, gyldne hår ligger udslået over skuldrene, er kun iklædt en tynd kjortel, idet hun inden fødslen har afført sig både overtøj og sko (jfr. Moses ved den brændende tornebusk, 2. Mos. 3,5), som her ses på jorden ved siden af barnet. I baggrunden til venstre sidder Josef, der ikke var til stede ved forløsningen, hensunket i tanker foran krybben, som oksen og æslet æder af. I billedets højre del ses Birgitta knælende i bøn med blikket rettet mod selve synet. Hun er

Fig. 12-14. Kalkmalerier fra o. 1425-50 på skibets tredje hvælv fra vest. 12. Østkappen: Opstandelsen (s. 368). 13. Nordkappen: Nedfarten til dødsriget (s. 369). 14. Sydkappen: Himmelfarten (s. 369). E. Rothe fot. 1920. — *Wall-paintings from c. 1425-50 on the third vault of the nave from the west. 12. East cell: The Resurrection. 13. North cell: The Descent into Hell. 14. South cell: the Ascension.*

rejseklædt med stav og skuldertaske, mens den bredskyggede pilgrimshat er skubbet tilbage, så hovedet kun dækkes af det hvide klæde. Fødselsscenen er et fint eksempel på den birgittinske type, og forbundet med fremstillingen af den visionære helgeninde synes billedet enestående i det hjemlige materiale[36].

Østkappen: De hellige tre kongers tilbedelse (fig. 10, 18a). Siddende på sin moders skød modtager Jesusbarnet kongerne. Den ældste, Kaspar, har lagt kronen i ærefrygt og knæler foran barnet, der ivrigt rækker ud efter dukatskrinet. Melchior vender sig om mod Baltasar, og begge frembærer fornemme gaver, udformet som liturgiske redskaber (pyxis og ciborium?). Både Maria og kongerne er klædt i dragter af kostbare, mønstrede stoffer.

Sydkappen: Legenden om Laurentius' fødsel og barndom, illustreret i tre episoder (fig. 11)[37]. Først ses Laurentius' moder liggende i barselseng. Om det er med den nyfødte eller den skifting, djævelen lagde i stedet, lader sig ikke længere afgøre. Næste scene viser en hornet djævel, der har stjålet barnet og rækker det op til en anden djævel i et træ. Træet er et laurbærtræ (heraf helgenens navn) i en skov i Italien, og her finder pave Sixtus drengen, som han senere lader døbe. Det tredje billede viser en munk?, der er klatret op i træet og rækker svøbelsesbarnet (med glorie) ned til paven.

Vestkappen: Laurentius' martyrium. Den tonsurklippede ærkedegn ligger nøgen og bagbundet på risten, mens fire bødler arbejder ihærdigt med at holde ilden ved lige med blæsebælg, olie og forke.

Skibets tredje fag fra vest. Østkappen: Opstandelsen (fig. 12, 18b-c). Kristus ses i færd med at træde ud af den fornemt udførte stensarkofag. Han har korsglorie og holder sejrsfanen i venstre hånd, mens han løfter sin højre i velsignen-

de gestus. Naglegabene er tydelige, og den flagrende kappe lader sidevunden fri. Tre af de fire soldater omkring sarkofagen sover, kun den fjerde længst til højre er vågen, men heller ikke han ænser miraklet. Klippeformationer og en trægruppe til venstre i baggrunden antyder landskabet omkring klippegraven.

Nordkappen: Nedfarten til dødsriget (fig. 13). Den opstandne Kristus (med vunder og sejrsfane) er steget ned til underverdenen, ledsaget af to engle, der svinger røgelsekar. Porten til dødsriget — en skærsildlignende borg med flammerne slikkende ud af vinduerne - er slået ind, dørfløjene revet af hængslerne, og ud strømmer de nøgne sjæle, som trækkes op af Frelseren: først urfædrene, Adam og Eva; endvidere en mand med glorie samt en konge, formentlig gammeltestamentlige bekendere, som vidnede om Messias' komme. I helvedesgabet er den besejrede fjende, Satan, bundet på hænder og fødder, mens en anden djævel forgæves søger at rive sjælene til sig med en kødgaffel. I forgrunden flygter en djævel, som er en blanding af menneske og dyr.

Sydkappen: Kristi himmelfart (fig. 14). De elleve apostle med Maria og Peter i spidsen ses knælende i bøn omkring det sted på toppen af Oliebjerget, hvorfra Kristus netop er faret til himmels. Kun hans fodaftryk er endnu synlige, mens Frelseren selv er vist foroven, halvt skjult af en skybræmme, så kun kappen og de naglegennemborede fødder er synlige.

Vestkappen: Pinsen og Helligåndens udgydelse (fig. 15, 18d). Maria sidder på et tronsæde omgivet af de elleve knælende apostle, der i lighed med deres »moder« — symbolet på kirken - indtager bedestilling. I kappens top en skive af lys samt duen, der formedelst stråler udgyder Helligånden til hver enkelt, i hvem åndens virkning illustreres med flammetungen over hovedet. Græsbevokset jordsmon viser, at scenen udspilles udendørs.

To af udsmykningens billeder er i sviklerne suppleret med enkeltfigurer, som må tænkes at skulle illustrere det syndefulde menneskeliv, og således bevidst er modstillet hovedscenens kristne eksempel. Muligvis er der tale om personifikation af bestemte laster, men skikkelserne vir-

Fig. 15. Kalkmaleri fra o. 1425-50 på skibets tredje hvælv fra vest, vestre kappe: Pinseunderet (s. 369). E. Rothe fot. 1920. — *Wall-painting from c. 1425-50 on the third vault of the nave from the west, west cell: The Descent of the Holy Ghost.*

ker samtidig som repræsentanter for dårlige elementer i den brogede folkeskare, der flokkedes omkring valfartskirken ved de store højtider og markeder. I sviklerne til Kongernes tilbedelse (andet fags østkappe) ses følgende figurer. Mod nord: En gammel tiggerske, muligvis beruset. Den krumbøjede, kappeklædte kvinde, hvis gang er vaklende, har hovedet tildækket af klæde, hvorfra der flagrer bånd. I den ene hånd holder hun en vandringsstav, i den anden et krus (stentøjsstob). Mod syd: En drabelig voldsmand (fig. 16), der rækker tunge af beskueren og truer med en vældig kølle, løftet til slag. Han har spids narrehat? og ophængt i bælte omkring livet et kort hugsværd i læderskede, som vækker falliske associationer.

I sviklerne til Opstandelsen (tredje fags østre kappe) er følgende figurer. Mod nord: En kriger med spændt armbrøst, iklædt plisseret skørt og jakke med tungede ærmer. Mod syd: En »fyldebøtte« (fig. 17). Manden med den lille rundpuldede hat vender ansigtet mod beskueren, rækker tunge eller snarere brækker sig i det bæger, han holder med venstre hånd. I højre hånd bærer han en stor bødkret tudkande. Højre bens hullede hose hænger nede om halen for at antyde, at manden ikke alene har drukket, men også ædt for meget.

Figurscenernes baggrund udfyldes overalt af elegant tegnede rankeslyng, der ender i tre bregneblade og slyngtråde. Samme ornamentik er benyttet på skjold- og gjordbuer, mens ribbernes dekoration afviger og tilmed er forskellig i de to fag. Ribberne i andet fag har på undersiden et ornament bestående af en rundstav, omvundet af bånd, mens siderne smykkes

af rundbuer med trepasdelt stavværk; en diminutiv rundbuefrise er malet på selve kapperne, hvor de skæres af ribberne. Tredje fags ribber har tilsvarende båndomvunden stav på undersiden, mens siderne markeres med en perspektivisk savsnitbort.

Malerierne er udført på det første hvidtelag over pudsen. Tegningen står med sorte konturer, og de dominerende farver er først og fremmest røde, dvs. cinnober og brunrød, som er benyttet til tegning af bladranker, til dragter (f.eks. Kristi kappe i Opstandelsen), sko m.m. Endvidere benyttes okkergul (Kristi hår i Opstandelsen, dørfløjene til skærsilden) og en mere grønlig gul (glorierne i Pinseunderet), begge formentlig tænkt som erstatning for guld. Endelig ses grønt til forskellige beklædningsdele (bl.a. Marias kjortel i Pinseunderet).

Stil og billedprogram. Udsmykningen hører til det bedste inden for gotisk maleri i Danmark og vidner om valfartskirkens betydning, økonomiske formåen og gode kontakter. Malerens stil kendetegnes af en forfinet realisme og figurernes slanke proportioner. Karakteristisk er den høviske elegance i gestus og i de udprægede modedragter (Kongernes tilbedelse), men også det plumpe og rustikke mestres fuldtud (»fyldebøtten«). Typisk er ydermere de realistiske studier af ansigter i forskellige vinkler (fig. 18 a-d). Sådanne træk genfindes i international, europæisk gotik fra tiden o. 1400, specielt synes maleren at knytte sig til de skoler, som har

Fig. 16-17. Kalkmalerier fra o. 1425-50 i sviklerne af skibets andet og tredje hvælv fra vest. 16. Andet fags østkappe, søndre svikkel: »Voldsmand« (s. 370). 17. Tredje fags østkappe, søndre svikkel: »Fyldebøtte« (s. 370). E. Rothe fot. 1920. — *Wall-paintings from c. 1425-50 in the spandrels of the second and third vaults of the nave from the west. 16. South spandrel, east cell of the second vault: »Assailant«. 17. South spandrel, east cell of the third vault: »Drunkard«.*

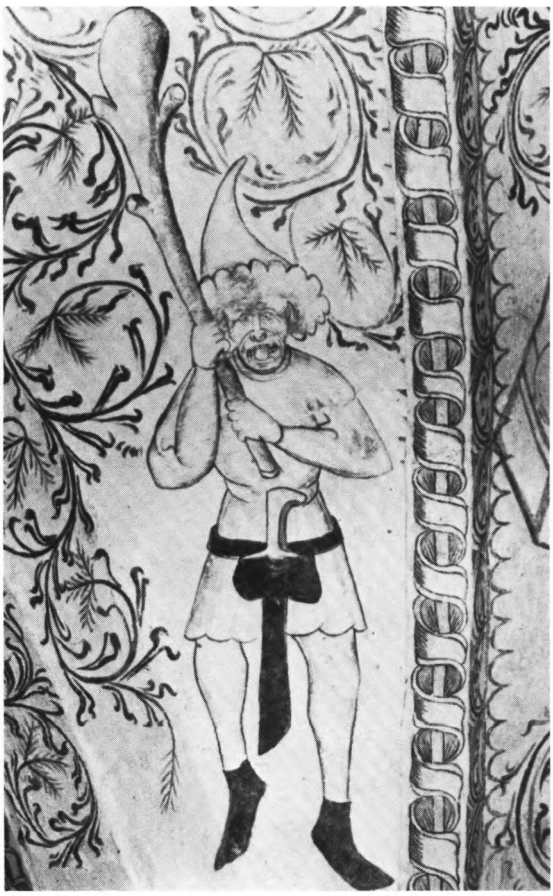

Fig. 18 a-d. Ansigtsstudier i kalkmalerier fra o. 1425-50 på skibets andet og tredje hvælv fra vest (s. 368, 370). E. Rothe fot. 1920. — *Facial studies in wall-paintings from c. 1425-50 on the second and third vaults of the nave from the west.*

hentet inspiration hos den bøhmiske Wittingaumester (o. 1380)[38] og hos den westfalske maler, Conrad af Soest[39]. Undløsemaleren er ikke en lokal kunstner, men snarest en fremmed, omrejsende mester. Han er således også foreslået som værende ansvarlig for udsmykningen i et par svenske kirker[40], men en værkstedssammenhæng med hvælvudsmykningen i Nødebo virker mere overbevisende[41]. Her genfinder man, trods hårdhændet restaurering, flere fællestræk, bl.a. den særlige udformning af næser (jfr. fig. 18 d), som i Undløse gentages nærmest stereotypt og således må opfattes som malerens personlige signatur.

Indholdsmæssigt er udsmykningen klart disponeret. I det første fag er Jesu fødsel og barndom parallelliseret med legenden om kirkens skytshelgen, Laurentius' fødsel og barndom. I det andet fag er malet tre scener — Opstandelsen, Nedfarten til dødsriget og Himmelfarten - som hver for sig vidner om Jesu sejr over døden og utvivlsomt har skullet ses i sammenhæng med lægmandskrucifikset her foran den senere nedrevne triumfvæg. Den fjerde scene, Pinseunderet, hentyder til kirken som formidler af den kristne lære om frelse. Modsætningen mellem det syndige liv (lasterne) og troen på frelse gennem gode gerninger (Kongernes tilbedelse) og Jesu sejr over døden (Opstandelsen) er bevidst henlagt til de to hvælvkapper, som først ville fange de indtrædende pilgrimmes blik. Men også andre subtile sammenhænge, såsom polariteten i forholdet mellem Laurentius' martyrium (vest) og lægmandskrucifiksets korsfæstede frelser, eller Nedfarten til dødsriget kontra Himmelfarten, vidner om et velkalkuleret og gennemtænkt program.

†*Kalkmalerier.* 1) Senmiddelalderlige indvielseskors, forneden på gjordbuerne i det gamle skib og sekundære i forhold til Undløsemalerens dekoration[42]. 2) 1600'rnes sidste tredjedel. Bladdekorationer på vægge og hvælv. Et fotografi fra afdækningen 1918 (NM2) viser store bladvolutter omkring det da tilmurede nordvindue fra 1663 i langhusets fjerde fag. Dekorationen var holdt i røde farver og antagelig sammenhørende med de rester, som påvistes 1956 overalt i langhuset: store røde bladornamenter med sorte konturer på væggene, og på hvælvene røde og gule blomster. 3) Eftermiddelalderlig, dekoration i form af en sort afstribning af langhusets vægge indtil skulderhøjde, påvistes ved rummets kalkning 1960. Den sorte farve, som lå under mange hvidtelag, var bag de vigtigste inventarstykker, altertavle og prædikestol, ført højere op og dannede kontur[43].

INVENTAR

Oversigt. Kirken har i sjælden grad bevaret sit gamle, rige inventar, hvoraf især må fremhæves alterkalken fra 1300'rnes første halvdel. Fra denne tid stammer også korbuekrucifiksets korstræ, mens figuren er et århundrede yngre. Bemærkelsesværdig er den rige repræsentation af ældre stolegavle fra 1500'rnes sidste fjerdedel, foruden de nuværende, der er udført et halvt århundrede senere, antagelig kort efter altertavlen og prædikestolen; sidstnævnte bærer Næstvedsnedkeren, Abel Schrøders signatur og er skænket 1644 af Kongsdals ejer, rigsråd Frederik Reedtz og hans hustru. En herskabsstol opstilledes 1738 over for prædikestolen af en senere ejer, Johannes Schack, hvis murede begravelse findes under koret, mens efterfølgerens enke lod en del af sakristiet indrette til begravelse. I den afskilrede del står foruden hendes egen også begge ægtemænds sarkofager, og et epitafium pryder væggen.

Alterbord, senmiddelalderligt, samtidigt med korombygningen, muret af munkesten, nu 165X135 cm og 110 cm højt. De tre øverste skifter springer frem foran de øvrige, således at bordet forneden kun er 153 cm langt. Oversiden, der skjules af en plade fra restaureringen 1937, er lagt med røde teglstensfliser, 18,5x18 cm. Bordet står ca. 115 cm fra korets østvæg, hvor der 1937 konstateredes spor, som viste, at det oprindelig var bygget op ad denne. Ved samme lejlighed fandt man en *helgengrav* dækket af rødbrun porfyrflise med grønne stænk og rummende en *relikviekapsel* af bly. I kapslen lå rester af lærred og ben samt en seddel hvoraf fremgik, at *relikviet* stammede fra biskop Nikolai: »S. Nicholai epi(scopi)«. Bag panelet findes i sydsiden, 48 cm fra østkanten og 52 cm under bordets overside, en *niche,* der er 22 cm høj, 28 bred og 45 dyb.

Fig. 19. Altertavle med malet årstal 1644 (s. 375). LL fot. 1977. — *Altar-piece with painted date 1644.*

Fig. 20. Detalje af altertavlens postament, sml. fig. 19 (s. 375). LL fot. 1977. — *Detail of the altar-piece: pedestal.*

Alterbordspanel fra o. 1575-1600, forsiden med tre arkadefelter, nord- og sydsiden hver med to, alle flankeret af joniske pilastre, der markeres med fremspring i postament og gesims. Arkaderne har glat, omløbende ramme med rudebosser i bueslaget og akantustreblad i sviklerne. En del lister og nogle af kapitælerne fornyedes 1937[44], samtidig med at Albert Elmstedt ny stafferede panelet i tilslutning til altertavlen, således at pilastrene står lysegrå med røde kannelurer, mens arkadefyldingernes dekoration i lys gul og brun er kopieret fra Føllenslev (Skippinge hrd.)[45]. I øvrigt svarer forsiden til den i Nykøbing og har formentlig som denne haft malerier i arkadefelterne.

†*Alterklæder.* 1842 var det af rødt klæde med initialerne EG (for den ene af Kongsdals ejere, generalkonsul E. Gram) og årstallet 1814, hvilket senere forandredes til et kors af brede tresser[27]. 1890 anbefalede synet, at klædet blev vendt og guldkorset opforgyldt[17].

Altertavlen (fig. 19), med nymalet årstal 1644[46], består af postament, storstykke med arkadefelt flankeret af dobbelte hermepilastre hvorimellem søjle og til siderne vinger med bruskbarokke skæringer; foroven topstykke kronet af den opstandne.

Postamentets fylding flankeres af ovale, hvælvede skjolde indrammet af havfruelignende væsener. På fremspringene under storstykkets søjler ses masker i bruskværk og til siderne vinger med tilsvarende udskæringer (fig. 20). Mellem postament og storstykke er indskudt et kraftigt, karnisformet led med fladsnit på undersiden og englehoved på bøjlerne under storstykkets søjler. Storfeltets bueslag er ligesom de bærende kvartsøjler smykket af skællagte skiver trukket på snor. I arkadefeltet ses Nadveren skåret i fladt relief efter Johan Sadelers stik af Peter Candids nadverfremstilling[47]. Til siderne søjler, hvis prydbælte smykkes af bruskmasker, flankeret af kvindelige hermer med volutarme. Hermeskafterne har frugtklaser, de høje postamenter fladsnit omkring bosselignende halvrundstav (sml. prædikestolen og stolegavle i Vester Egesborg, DK. Præstø s. 784). I vingernes kraftige, til dels

fritskårne bruskdekorationer indgår englehoved. Gesimsen er brudt over midtfeltet og har over storsøjlerne kraftige fremspring med knægte hvorpå putti, der holder lidelsesredskaber: hammer og nagler (nord) samt tornekrone (syd). I topstykket den korsfæstede, flankeret af Maria og Johannes, med kalk i venstre hånd, foran et malet landskab med Jerusalem i baggrunden; til siderne kvindelige hermer. Udenfor ses meget smalle vinger, som over gesimsfremspringene danner supplerende topstykker med englehoved bærende pyramidespir. Over storstykkets søjler sidder konsoller med statuetter af Peter (mod nord) og Paulus (mod syd). Topstykket krones af den opstandne iført lændeklæde og kappe, løftende højre hånd velsignende og holdende korsstav i venstre. Han står på konsol med løvehoved i en rudimentær bruskgavl, der flankeres af englebørn, det ene med en ubestemmelig, krum genstand, det andet med fornyet, muligvis ikke oprindeligt spyd.

Ifølge Lidøes digt er tavlen skænket af (Frederik) Reedtz, hvis navn findes på prædikestolen; denne donation omtales imidlertid ikke af Lidøe, hvorfor der kan være tale om en forveksling, men under alle omstændigheder er de to vigtige inventarstykker jævnaldrende, og muligvis er tavlen ligesom stolen udført i Næstved-billedskæreren Abel Schrøders værksted.

Altertavlen står med en staffering udført 1937 af konservator Albert Elmstedt, svarende til prædikes tolens[48]. Tidligere fremtrådte den med en gulgrå farve[49], hvorunder fandtes rester af den oprindelige staffering på stærkt skallende kridtgrund. Postamentets indskrift med gylden frak tur citerer »Ioh. 3 C. Saa elskte Gud Verden . . .« og er en opmaling af tilsvarende ældre. På de flankerende skjolde er malet »Anno« og »1644« på grundlag af oplysning i Lidøes digt[50].

†*Altertavle.* Den nuværende tavle afløste en ældre, der brændte 1644 »på grund af degnens forsømmelse og forseelse ved alterlysene«[51]. Hverken alder eller udseende kendes. Herfra eller fra †*sidealtertavle?* stammer *Maria med barnet*

Fig. 21 og 22 a-b. 21. Maria med barnet, udført o. 1450-1500 (s. 377). LL fot. 1977. — *Madonna from c. 1450-1500.* 22. Krucifiks. Kristusfigur fra o. 1450 på korstræ fra tiden henimod 1300 (s. 380). LL fot. 1977. a. Helhed, b. Detalje. — *Crucifix. Figure from c. 1450 on cross from the end of 13th century. a. In its entirety. b. Detail.*

(fig. 21), udført o. 1450-1500, højde ca. 143 cm. På hovedet bærer Maria krone, hvori huller til takker; håret er ordnet regelmæssigt omkring ansigtet og når ved venstre side helt ned til midjen. Indtrykket af et kraftigt svaj i kroppen understreges ved, at en del af kappen mangler forneden i højre side. Den ligger glat over hendes skrå skuldre og holdes sammen af et bånd eller en kæde med rundt spænde i hver side. Foran er der dybe folder. Marias venstre underarm er brækket af; med højre holder hun barnet liggende skråt foran brystet. Det mangler hoved, begge underarme, højre ben og venstre fod.

Figuren fremtræder helt afrenset. 1862[17] lå den på loftet, hvor Eigil Rothe 1920 fandt, at dens udhulede bagside af en »nævenyttig« murer havde været brugt til kalktrug[52]. Herefter deponeredes figuren i Holbæk Museum, hvorfra den 1956 hentedes tilbage til kirken og nu hænger på sydvæggen i fjerde fag, øst for indgangsdøren.

Altersølv. Kalk (fig. 23), o. 1325, med yngre skaft og bæger. Nuværende højde 19 cm. Den lave, sekssidede fod har lodret standkant med gennembrudt firpasmønster. Oversiden er delt i seks felter, som adskilles af graverede, midtdelte søjler med base i fodens hjørner. Baggrunden er krydsskraveret med en gotisk baldakin foroven i hvert felt. Herunder er anbragt støbte relieffer (fig. 25 a-f) forestillende: 1) Frelseren med højre hånd løftet velsignende, mens han i venstre holder bog, 2) Paulus med sværd, 3) Jakob den ældre med vandringsstav og pilgrimshat, 4) Johannes med kalk, 5) Andreas med kors og 6) Peter med nøgle. Alle sidder på en bænk, har glat glorieskive bag hovedet og er iklædt folderige dragter, hvorunder fødderne i flere tilfælde kommer til syne. Tilsvarende relieffer, rimeligvis udført efter samme matricer, ses på foden af alterkalken i Finderup (Løve hrd.)[53]; desuden svarer to relieffer med Jakob og Johannes på Strø kirkes kalk til de hidtil nævnte kalkes, hvorimod de sidste fire fremstillinger på Strø-

Fig. 23. Alterkalk fra o. 1325 (s. 377). LL fot. 1978. — *Altar chalicefrom c. 1325.*

kalken har nytestamentelige scener[54]. Fælles for de tre kalke er foruden standkantens gennembrudte firpasmønster knoppens udformning med fremspringende rudebosser hvorimellem bærlignende vindrueklase[55]. På rudebosserne med minuskler: »Ihesvs«; knoppens over- og underside er krydsskraveret. Ved overgangen mellem skaft og knop er der, ligesom på det sted hvor rudebosserne er fastgjort til knoppen, en kuglestav.

Disk, 1736, tvm. 16 cm, glat, med ombøjet kant. Under fanen fire stempler: mestermærke, vistnok AR over ulæseligt årstal, for Ahrent Reinicke (Bøje s.75), Københavnsmærke 1736, guardeinmærke for Peter Nicolai von Haven og månedsmærke skytten.

Oblatæske (fig. 24), 1733, formet som rektangulær kasse på fire kuglefødder, 11,5x7,5 cm og 9 cm høj. Inden for karnisformet led er låget fladt med indfældet, oval medaljon, hvori Frelseren i profil og omskrift med fraktur: »Ich bin das Liecht der Welt. Io 8«. Reversen, indvendig i låget, viser Kristus siddende foran korset; omskrift med reliefversaler: »Et livore eivs sanati svmvs Esa: 53« (vi fik lægedom ved hans sår, Es. 53,5). På æskens forside graveret skriveskrift: »Maria von Schack 1733« under familiens våben, den franske lilje. Under bunden fire stempler: mestermærke HIS over 1732 for Henrik Jensen (Bøje s.67), Københavnsmærke 1733, guardeinmærke for Peter Nicolai von Haven og månedsmærke vægten.

Vinkande, muligvis den, der nævnes 1844[20]. Fra Den kongelige Porcelænsfabrik, sort med guldkors.

Sygesættet er skænket 1638 (jfr. disken) og udført på denne tid[56]. Kalkens højde er 10,5 cm. Den sekstungede fod har fodplade og profileret standkant; ved overgangen mellem det sekssidede skaft og de øvrige led findes tilsvarende profileringer. Knop med seks drevne tunger på over- og undersiden og på midten et spinkelt, graveret bladmotiv. Under bægerets mundingsrand versalindskrift: »Gifvet til Vndløse Kirche af H. Christen Hansøn oc Ichanne(!) Pedersd(atter)«[57]. Disken, tvm. 7,5 cm, har graveret cirkelkors på fanen og under den samme indskrift som kalken tillige med årstallet 1638. Under midten hjælpeløst graveret: »16 L(od)«. I futteral fra 1898[17].

Fig. 24. Oblatæske fra 1733, skænket af Maria von Schack (s. 378). LL fot. 1977. — *Wafer box from 1733, presented by Maria von Schack.*

Fig. 25 a-f. Seks støbte relieffer på alterkalkens fod, sml. fig. 23 (s. 377). LL fot. 1978. a. Kristus. b. Paulus. c. Jakob den ældre. d. Johannes. e. Andreas. f. Peter. — *Six cast reliefs on the foot of the altar chalice, cf. fig. 23. a. Christ. b. St. Paul. c. St. James the Greater. d. St. John. e. St. Andrew. f. St. Peter.*

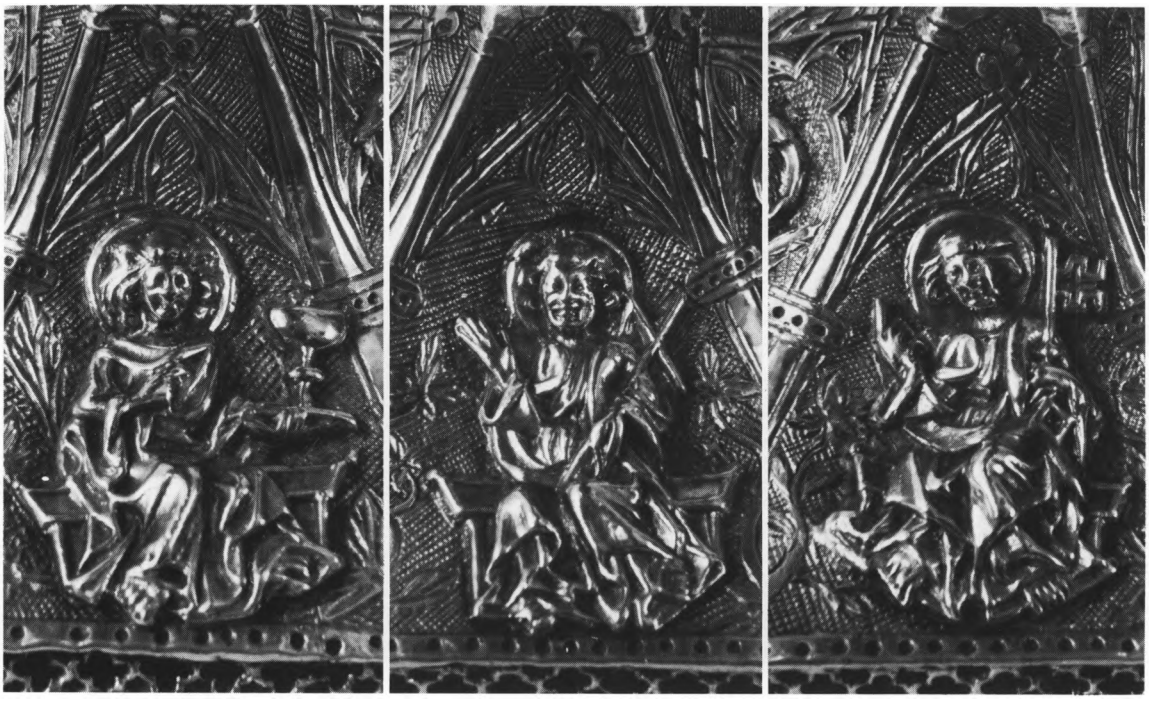

Fig. 26. Prædikestol med reliefskåret årstal 1643, signeret af billedskæreren Abel Schrøder og skænket af Frederik Reedtz (s. 381). LL fot. 1977. — *Pulpit with carved date 1643, signed by the sculptor Abel Schrøder and donated by Frederik Reedtz.*

Inventariet 1662 opregner foruden den liden kalk og disk af sølv en liden †tinflaske til at besøge de syge med[18].

Alterstager, sengotiske, o. 1550, 39 cm høje, svarende til stagerne i Soderup (s. 288, fig. 10). Næsten ensdannet, profileret fod- og lyseskål, let konisk skaft med tre skaftringe og mindre vulst ved overgangen til fod- og lyseskål. Under den ene Stages bund ses tydelige spor efter tre fødder. Den anden er betydelig tungere på grund af reparationer flere steder på skaftets nederste del. 1835 var den knækket midt over og burde istandsættes[20]. Syvarmet *stage* fra o. 1900.

Alterskranke, fra sidste halvdel af 1800'rne, med drejede træbalustre. Firkantet med afskårne hjørner. Grå med lidt rødt og blåt, mørkebrun håndliste.

Font, romansk, af grålig granit, 85 cm i tvm., med keglestubformet fod udført for sig og cementeret fast i gulvet. Den cylinderformede, stærkt ophuggede kumme fremtræder siden 1957 med en vulst forneden[58]. Ved en restaurering 1937 blev fonten groft behugget udvendig, samtidig med at den øverste, indvendige kant fjernedes for at give plads til dåbsfadet. Ved samme lejlighed erstattedes en cementsokkel af en granitfod; denne ligger ved tårnets sydmur siden 1957, da den oprindelige fod blev fundet inden for våbenhusdøren, hvor den brugtes som trædesten. 1911[59] stod fonten ved østligste pille i sydsiden, siden 1937 ved nordvæggen mellem første og andet fag.

Dåbsfade. 1) O. 1625, af messing, nederlandsk, svarende til fad nr. 1 i Sønder Jernløse (s. 146 med fig. 18). Tvm. 60,5 cm. I bunden drevet fremstilling af Syndefaldet, på fanen springende dyr: hjort, hare, hund, enhjørning og rådyr. Baggrunden består af graveret, tæt bladværk. 1833 blev fadet loddet et par steder[20], og igen 1904 istandsattes det[17].

2) 1872[17], af messing, tvm. 23,5 cm, fanen kun 2 cm bred. Glat. Bruges nu til hjemmedåb.

Dåbskande, fra 1800'rnes sidste halvdel, af messing, svarende til bl.a. kanden i Søndersted.

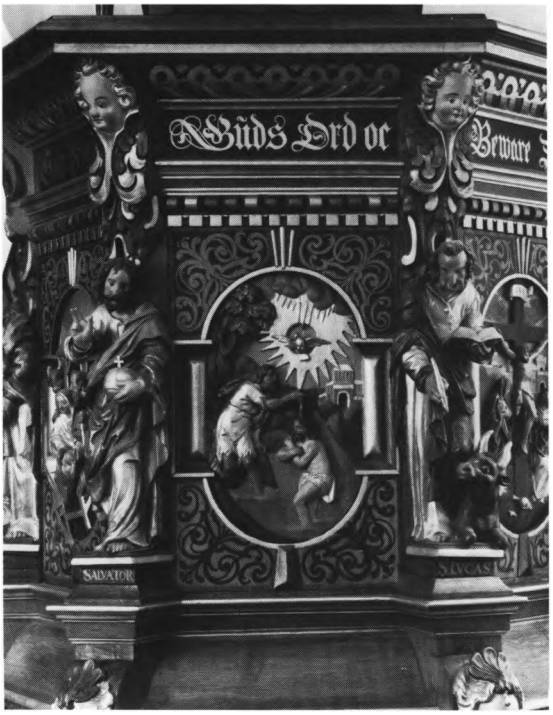
Korbuekruciftks (fig. 22). På korstræ fra tiden henimod 1300 hænger en Kristusfigur fra o. 1450. Kristus er ca. 160 cm høj og har strakte, næsten vandrette arme. Hovedet (fig. 22b) er profilvendt, håret og det midtdelte hageskæg bølget, mens overskægget i højre side nærmere er riflet og ligesom fortsætter hen over kravebenet, til det når den nedhængende hårlok. Øjnene er lukkede, en tungeformet rynke ses ved roden af den lange, lige næse. Åben mund. Snoet tornekrone med pigge af træ. Oven i hovedet et hul. Armene har markerede albueled, og underarmene fremtræder riflede, de lange fingre (nogle af venstre hånds fornyet) er strakte (sml. Soderup s.290, fig. 14). Småknudrede ribben og i højre side to spydsår, af hvilke det ene må

anses for sekundært. Det forholdsvis smalle lændeklæde har en snip ved Kristi højre hofte, mens den anden på midten er stukket om bag klædet og kommer frem mellem benene. Fødderne er overlagte med een nagle, der ligesom hændernes er fornyet. Såvel krop som arme er meget flade.

Det unggotiske korstræ har hvælvet midtparti, hvorfra skyder symmetriske volutblade til begge sider. I de flade rammelister er der ædelstensgruber. En parallel, med samtidig Kristusfigur, tjener som alterprydelse i Nørre Jernløse (s. 100 med fig. 15), en anden fra Egebjerg (Ods hrd.) har nu samme funktion i Haderslev domkirke[60]. De lodrette korsarme er savet af i enderne, de vandrette har mindre volutter.

Både korstræ og figur står afrenset, dog med forgyldning på lændeklædet[61]. 1862 lå figuren, som ansås for at være værdiløs, på loftet, 1902 blev den restaureret og ophængt på nordvæggen i østligste fag[62].

Fig. 27. Detalje af prædikestol, sml. fig. 26. Storfelt, forestillende Jesu dåb, flankeret af Frelseren og evangelisten Lukas (s. 381). LL fot. 1977. —*Detail of pulpit showing the Baptism of Christ, flanked by the Saviour and St. Luke.*

Prædikestol (fig. 26), med reliefskåret årstal 1643 på himlen og billedskæreren, Abel Schrøders bomærke og initialer »AS« i et af kurvens storfelter. Delvis fornyet opgang.

Postamentet består af en glat frise indrammet af større og mindre karnisformede led; det nedre mindre med æggestav og på undersiden taphuller til †hængestykker. Det øvre har bruskbarokke reliefdekorationer, hvori indgår dyrehoveder og masker. På hjørnerne fremspring med diademhoveder. Herover står apostle eller evangelister, der flankerer og adskiller de seks storfelter. Begyndende fra opgangen: Peter, Mattæus, der dypper pennen i det blækhus, englen løfter op mod ham, Markus[63], med bog og pen samt løven liggende foran fødderne, Frelseren med verdenskuglen i venstre hånd og højre løftet velsignende, Lukas og Johannes, begge udstyret med bog og pen samt symbolet ved fødderne. Nærmest væggen står Paulus. Alle er iklædt lange kjortler hvorover rigt draperede kapper. Brættet bag figurerne fortsætter op gennem gesimsen, hvor det smykkes af englehoved, hvis vinger (fra 1936) danner en krave, som forneden går over i maske umiddelbart over evangelisterne. Storfelternes relieffer har buetunge foroven og forneden, mens de lodrette siders udvidelser optages af rundstav. Foroven slutsten med tre små rundstave, forneden diamantbosse. Sviklerne udfyldes afintarsia med lys udskæring på mørk baggrund eller omvendt.

Storfelternes nytestamentelige scener begynder i det smallere felt nærmest opgangen med Bebudelsen, som fremstilles under en baldakin med Maria knælende ved pult i forgrunden. Dernæst Marias og Elisabets møde[64]; i ovalfelt over døren til et hus i forgrunden ses initialerne AS flankerende Abel Schrøders bomærke[65]. I døråbningen står Josef. Næste felt viser Fødslen, hvor barnet ligger svøbt i Marias kappe, bagved knæler Josef foran den åbne stalddør, og her ses tillige æslet og oksen. I det følgende felt vises Jesu dåb (fig. 27). I korsfæstelsesscenen når korstræet feltets kanter, undtagen forneden, hvor der ved dets fod ligger kranium og knogler. Den korsfæstede flankeres af Maria og Jo-

hannes. I baggrunden Jerusalem. Sidste felt fremstiller Opstandelsen, hvor Kristus står på kistelåget i strålekrans holdende en blafrende sejrsfane i venstre hånd, mens han løfter højre velsignende. Kisten flankeres af to krigere, og i forgrunden ligger en tredje holdende sværd og skjold. Glat gesimsfrise og kronliste med pærestav.

Den regelmæssigt syvsidede himmel har gennemløbende frise, hvorover kronliste med pærestav. Udsavede hængestykker med bruskdekorationer og fire store topstykker; på hjørnerne putti med klæde over skulderen og udbredte arme. Tre topstykker har reliefskårne våbener, det fjerde årstallet »1643«. Våbenerne tilhører slægterne Brahe, Reedtz og Høgh, jfr. gesimsens malede indskrift. På himlens underside et syvsidet felt dannet af profillister, hvori udsavet bladværk med nedhængende drueklase i midten og udenom pålagt, brusket fladsnit.

Stolen hviler på nyere bærestolpe og understøttes af udsavede bøjler fra 1936, udført efter tilsvarende i Nestelsø. Opgangen består af panel med tre glatte, profillisteindrammede fyldinger; under håndlisten karnisformet tandsnit[66]. En †dør og †paneler med »gitterværk«, som allerede 1890 ønskedes fjernet, fandtes endnu 1910, men borttoges muligvis året efter samtidig med herskabsstolen[67]. Døren, der indgik i søndre stolerække, havde topstykke med tre drejede spir; stolepanelerne var forsynet med et lille tralværk af drejede piller foroven. Opgangen med trappe var som nu placeret parallelt med væggen, men stolen stod ved pillen mellem andet og tredje fag; 1936 flyttedes den til sin nuværende plads i andet fag, øst for vinduet.

Stolen står med en staffering med megen forgyldning og enkelte laserende farver på klædedragter. Alle friser er sortmalede med forgyldte indskrifter, kurvens med fraktur, himlens med versaler. I postamentet: »Til Guds Ære af Æ(rværdige) og velb(yrdige) H(r) Frederich Redtz oc f(ru) Sophia Høgh Til denne Sted foræritt« og i gesimsfrisen: »Salige Ære De Som Høre Guds Ord Oc bevare Dett. Luc. c. II v. 28«. På himlen: »S(alig) F(ru) Birgete Brahe. H(r) Fredrich Redtz. Frw Sophia Høgh. Anno domini. 1644«. Navnene under statuetterne på kurvens hjørner er malet med lyse versaler på postamenterne: »S. Petrvs«, »S. Mathevs«, »S. Marcvs«, »Salvator«, »S. Lvcas«, »S. Iohannes« og »S. Pavlvs«.

Opgangspanelet har groft malede blomster med sorte konturer på brun laseret bund og lågen en buket i vase, fremdraget 1936[68]. Indvendig i stolen er med hvide versaler malet: »Istandsat under Nationalmuseet 1936. Albert Elmstedt«.

Stolestader. I kirken er en usædvanlig rigdom af stolestader fra forskellige tider, strækkende sig fra sidste halvdel af 1500'rne og knap 100 år frem. Af alle stolesæt er bevaret et forholdsvis stort antal gavlplanker, og for de yngste stoles vedkommende er også lågerne intakte. De ældre gavle er siden restaureringen 1956 opstillet ind mod væggene mellem bænkenes nye endestykker, og fire er brugt i en bænk i tårnrummet; endelig er de dårligst bevarede hensat i tårnets mellemstokværk.

Stolene kan stort set deles i to grupper, hvoraf de ibrugværende barokke er de yngste, fra 1600'rnes anden fjerdedel. De ældre renæssancegavle består af tre typer, der må være udført inden for et kortere åremål. Nogle af stolene er dateret 1587 og svarer til herskabsstolene fra 1591 og gavlene fra 1588 i annekskirken i Sønder sted. Andre bærer Oluf Nielsen Krogs signatur, som findes identisk med tilføjelse af årstallet »1581« på en gavl i Svogerslev[69], og må være omtrent samtidige hermed, mens den tredje og ældste type antagelig stammer fra 1550-75.

1) Af stolene fra 1550-75[70] er bevaret syv smalle gavle, af pommersk fyr[71], tresidet afsluttet foroven, hvor de langs kanten har en hulkehl, som ender i en pyntelig, lille spids. I et rundbuefelt med skråkant forneden er fremstillet bryststykker i fladt relief af mænd og kvinder set i profil, alle meget smalskuldrede (fig. 28c). Nedenunder er rektangelfelter, ligeledes med skråkant forneden og med rundstav langs de tre andre sider; her ses symmetrisk opbygget bladværk og i en af gavlene indskrift med reliefversaler: »Nilavs Hanse(n)« over lille bladornament (fig. 28c). Denne gavltype er, ikke alene hvad

Fig. 28 a-c. Stolegavle opstillet ind mod væggene. LL fot. 1977. a-b. Med reliefskåret årstal (15)87 (s. 384). c. Fra o. 1550-75 (s. 382). — *Bench-ends set against the wall. a-b. With carved date (15)87. c. From c. 1550-75.*

angår udformningen af selve gavlen, men også dens dekoration i form af de smalskuldrede profilhoveder og akantusværket nedenunder, så nært beslægtet med tilsvarende i f.eks. Sonnerup, Solrød[72], Kirke Helsinge (Løve hrd.) og Sønder Jernløse (s. 149 med fig. 29 a), at de ikke blot må være udført efter fælles forlæg, men også i samme værksted.

2) Af disse gavle findes 18 fordelt med halvdelen ved nordvæggen og den anden halvdel ved sydvæggen samt een i tårnet[73]. De har halvcirkelformet afslutning foroven, undtagen een, som er savet vandret af. I et tilsvarende, fordybet felt forskellige motiver, f.eks. symmetrisk bladværk, roset, maske, dyrehoved, englehoved. Rektangelfeltet nedenunder rummer arkade med glatte pilastre og glat bueslag, i sviklerne perspektivøjne, treblad, firblad, blomst eller stjerne. I arkadefelterne har otte af gavlene forskelligt udformede skjolde med bomærke og

Fig. 29. Stolegavl med billedskæreren Oluf Nielsen Krogs signatur (s. 384). LL fot. 1977. — *Bench-end with the signature of the sculptor Oluf Nielsen Krog.*

initialer (fig. 30 a-f), resten symmetrisk bladværk. Begyndende i øst med nordrækken er initialerne følgende: »OK«, »NH«, »RO« muligvis for Rasmus Olsen, præst 1575-1605 eller -08 (sml. dørfløj med årstallet 1590) og »PI« for Peder Ipsen. Sidstnævnte initialer er i modsætning til de øvrige indskåret. I syd læses: »ON« for billedskæreren Oluf Nielsen Krog, »HR« for degnen Hans Rasmussen, »BE« flankerende eskulapstav og »OA« for kirkeværgen Ole Andersen. Identifikationerne er sket ud fra indskrifter på stolesættet fra 1587, hvor tre gavle bærer de samme bomærker ledsaget af det fulde navn. Dersom tilskrivningen til pastor Rasmus Olsen er rigtig, kan stolene tidligst være udført 1575, da han blev præst ved kirken. Denne datering modsiges ikke af Oluf Nielsen Krogs signatur (fig. 29).

3) Med reliefskåret årstal 1587. Denne type er foruden i herskabsstolene, der er indrettet østligst i begge sider, repræsenteret med tre gavle ved nord-sydvæggene og fire brugt i en bænk i tårnrummet, samt degnestolens to gavle og endelig ni, ret medtagne, på loftet. De har hver to pålagte, kannelerede pilastre med profilbase og -kapitæl med volutter omkring stiliseret, trekantet blad. Imellem pilastrene er udsparet et felt med reliefversaler, på stolegavlen i syd citat fra Luk. 11,28: »Salige er de, som høre Guds ord . . .«, på den østligste i nord: »Ole Anderse(n) i Tøgstrop (Tygestrup) kirkeverge 87«; under feltet en indridset saks (fig. 28 b). På den vestligste af gavlene læses: »Peder Ipsen 87«, og nedenunder ses symmetrisk opbygget bladværk (fig. 28 a). Flere af pilastrene mangler helt eller delvis; over dem en glat gesims. På topstykkets skrå sider ligger volutter mellem kannelerede top- og fodtinder, der krones af lille (nogle steder forsvundet) gesims. På bagsiden er indskåret ornament som i Søndersted.

De fire gavle på bænken i tårnrummet svarer til de tre beskrevne, dog er trebladet mellem volutterne erstattet af småbosser som på *gavle dateret 1597 fra Søstrup, nu i Holbæk Museum (jfr. s. 175). Udsmykningen mellem pilastrene består hovedsagelig af geometrisk opbygget bladværk, men en af gavlene har reliefskåret Jesumonogram og derunder initialerne »RO« for Rasmus Olsen flankerende bomærke svarende til fig. 30 c. Bænkens to låger har arkade med glat, omløbende ramme og små rudebosser i bueslaget. I sviklerne akantustreblad. Der er ingen forpanel, men et rygpanel med fire fyldinger og derover gesims med småkonsoller i frisen (på midten mangler en del). 1957 restaureret og opstillet på ny fodrem. 1937 flyttet fra koret til den nuværende plads i tårnrummet.

Herskabsstolene med reliefskåret årstal 1591 er indrettet østligst i nord- og sydsiden. Her har den øverste, tresidede afslutning bevaret de ind-

Fig. 30 a-f. Detaljer af stolegavle med bomærker flankeret af initialer. Opstillet ind mod væggen (s. 383). LL tot. 1977. — *Details of bench-ends with marks and initials. Set against the wall.*

rammende profillister og et englehoved i midten, men tre toptinder, hvis spor ses i bagbrættet, er savet af. Mellem de kannelerede pilastre er der våbener for Rostrup og Skeel i nord, Reedtz og Bornstedt i syd. Reliefversaler nedenunder meddeler ejernes navne og frembringelsesåret. Begyndende fra venstre i nordrækken: »Frv Karine Rostrops fæderne anno 1591« »oc møderne 1591«; tilsvarende i sydrækken: »Peder Reedtz fæderne 1591« »oc hans mø(de)rne anno 1591«. Begge stole har enkle låger hver med to profillisteindrammede glatte fyldinger.

Degnestolens to gavle svarer til de tre i skibet, dog er topstykkerne som nævnt erstattet af glatte trekantgavle. Reliefskårne versaler mellem pilastrene angiver: »Her Rasmvs sogneherre og kirkeverge 1587« og »Hans Rasmvsen sognedegen 1587«. Herunder glat arkadefelt med initialerne »HR« over bomærke som på fig. 30 e (sml. også dørfløj). Forsiden har fire glatte, rektangulære fyldinger og derover fire mindre liggende. I korets sydøsthjørne.

Denne gavltype har ligesom de ældre nære paralleller; foruden de allerede nævnte stole fra 1588 i annekskirken i Søndersted, kan som eksempler anføres Kirke Helsinge (Løve hrd.), Egebjerg fra 1591 og Højby (Ods hrd.). Fælles for dem er detaljer som kapitælernes udformning med lille fliget blad mellem volutter og små dobbeltindsnit på gesimsens kronliste og trekantgavlens profillister. Beslægtede stole findes i bl.a. Kvanløse og Sønder Jernløse (s. 121 og 149).

4) Til det nuværende stolesæt fra 1600'rnes anden fjerdedel hører 33 gavle med døre imellem (fig. 31). Gavlene har halspilastre med tre rundstave på skaftet og liggende rudebosse i postamentet og på »brystet«. I gesimsfrisen varieret fladsnit, derover tandsnit og æggestav, som genfindes under trekantgavlens spærformede profillister. Syv af gavlene har i stedet for rundstave på pilastrene en reliefskåret bruskværksdekoration, hvorunder halvcirkelindskæringer. I gesimsfrisen en tilsvarende dekoration, forøvrigt svarende til resten af gavlene. Dørene har profillisteindrammet fylding og æggestav foroven. I en af dem indskårne versaler: »ORS 1651«. *Bukkehornsbeslag,* nogle fornyet 1957. Disse syv gavle står nu i tårnrummet.

Vestligt i skibets sydrække er opstillet en stol med lidt afvigende udseende. Ifølge gesimsfrisens reliefskårne versaler tilhørte den fogeden på Kongsdal: »Lavritz Andersøn fovget paa Tygstrvp anno 1651«. På gavlenes pilastre er limet fladsnitsornamentik, de joniske pilastre har udtrukne volutter, og trekantgavlen er erstattet af et topstykke med reliefskårne barokdekorationer. Lågens fylding har hammerudvidelse foroven, men svarer i øvrigt til de andre.

Stolenes rygpaneler er oprindelige, og mange af dem har indskårne initialer og årstal, således er sydsidens vestpanel i tårnrummet fuldt af navne og årstal, blandt de ældste nævnes: »1679«, »1683« og »1684«. Da indskæringerne er foretaget mere eller mindre oven i hinanden, kan det ikke afgøres, hvilke initialer der hører til årstallene. På et andet panel læses: »Anno 1663 IOS« og »LOS Anno 1674« samt »IHS anno 1679 AN«; et tredje eksempel blandt de ældste er: »Anno 1662 PNS« og »Anno 1689, NRS 1702 NP«. Indgangspanelerne har glatte rektangelfyldinger, det østre med æggestav foroven.

Fig. 31. Stolegavle med tilhørende låge (s. 386). LL fot. 1977. — *Bench-ends with door.*

Østpanelerne og herskabsstolenes vestpaneler er nye efterligninger af ældre.

Siden restaureringen 1956 står alle stole og paneler afrenset med sorte detaljer udført på grundlag af oprindelige spor. Dog findes rester af blå eller rød farve i de ældste stoles udsparede felter, og gavlene fra Oluf Nielsen Krogs værksted har vistnok haft rød bund i arkadefelterne og blå svikler, i hvert fald har planteornamenterne været grønne[74].

Rest af en *muret vægbænk* belagt med teglsten findes ved våbenhusets vestvæg. I skibet fandtes spor af vægbænke ved restaureringen 1956.

Præstestol (fig. 32), med reliefskåret årstal 1603, som dog næppe angiver tilblivelsesåret, der må sættes til o. 1625[75]. Stolen står i korets nordøstre hjørne og har indgang fra vest. Siden mod alteret dannes af et panel med to arkadefyldinger hvorover flade, udsavede tremmer. Vestsiden har låge med arkade svarende til forpanelets og karmsider med kannelerede pilastre, hvis høje postamenter hviler på højt fodstykke hvori tom muslingeskalniche. Over den gennemløbende gesims et topstykke kronet af drejet vase. Arkadefelternes pilastre og bueslag, karmenes postamenter, gesimsfrisen mod vest og topstykket ovenover smykkes af fladsnit, hvori indgår fantasidyrehoveder. På pilastrenes postamenter er cirkelfelter med reliefskårne versaler, mod nord: »LIS k(irke) v(ærge)« og under feltet »1603«, mod syd: »HTS k(irke) v(ærge)«. I topstykkets medaljon ses Jesumonogram.

Stolen er brunmalet med grå pilastre; lyseblåt er brugt til kannelurer, nicher og enkelte andre led, desuden er anvendt lidt rødt. I gesimsfrisen rødmalede versaler: »M.«, »FCD« og »1686« for magister Frederik Carstens Dreyer, formentlig refererende til en staffering af stolen (sml. pulpitur)[76].

Degnestol, se stolestader nr. 3.

(†)*Herskabsstol,* 1738, svarende til †herskabspulpitur i Sønder Jernløse (s. 151). Efter kirkens overgang til selveje 1911 ønskedes stolen fjernet, hvilket kammerherre Estrup protesterede imod, idet han mente, at retten til herskabsstol tilkom ejeren af Kongsdal[77]. Hertil udtalte provsten, at stolen »på en meget fordringsfuld måde var

Fig. 32. Præstestol fra o. 1625 med reliefskåret årstal 1603 og to kirkeværgers initialer. På gesimsen er malet »M(agister) F(rederik) C(arstensen) D(reyer) 1686« (s. 387). LL fot. 1977. — *Priest's chair from c. 1625 with carved date 1603 and initials of two churchwardens. On the cornice is painted "M(aster) F(rederik) C(arstensen) D(reyer) 1686".*

indrettet i koret, hvor den optog en gulvflade på 57 kvadratfod og dannede en hel lille stue med fem vinduer«. Afstanden til knæfaldet var kun 22 tommer. Den var »uden nogen som helst kunstnerisk eller arkæologisk værdi«[67]. Kun et våbenfelt og fire løse stole ønskedes bevaret. Sagen afgjordes af ministeriet[17], hvorefter brystværnet brugtes som panel på korets østvæg indtil 1956, da det toges ned og henstilledes i tårnet, undtagen eet felt, som står i sakristiet. Brystværnspanelet har spejlfyldinger med konkave hjørner, og derover var vinduer med gardiner for, øverst profillisteindrammede gavle, forsidens rummende kirkeejerens og hans

hustruers kronede våbener: von Schacks, en lilje, og von Bülows, 14 kugler i glat felt (sml. muret begravelse). På et skriftbånd nedenunder læses: »Anno - S(ibylle) H(edevig) v(on) Bülow. I(ohan) v(on) Schack. M(aria) H(ypolita) C(atharina) v(on) Bülow- 1738«.

Adgang til stolen fik man gennem en udbygning på skibets nordside[17] (jfr. s. 363).

Pengeblok, 17-1800'rne, af eg, med en del reparationer. Firkantet, i forsiden en lille låge, som lukkes af to vandrette jernbånd; over og under lågen yderligere to bånd, det øverste bruges til fastgørelse på indgangspanelet. Pengetragt i låget. Afrenset, uden spor af maling.

Pengebøsse, fra midten af 1800'rne[78], af messing, klokkeformet, svarende til bl.a. Tølløses (s. 233).

Pengetavler. 1) Med malet årstal 1803. På det udsavede rygskjold hvidmalet skriveskrift: »Ondløsse Sogns Fattiges Tavle 1803«. I øvrigt sortmalet og forsynet med drejet håndtag. Skuffen har let udsvejfede sider. 2) 1750-1850, af nøddetræ. Rygskjoldet er noget medtaget, ligesom dets øvre afslutning mangler. Forsiden smykkes af to pilastre udført i mørk og lys finering, mens resten af denne er faldet af. Bagsidens eneste dekoration er en indlagt lys liste langs alle fire sider. Drejet håndtag. Skuffen er glat med låg over den ene halvdel. I præstegården. 3) 16-1800'rne, med udsavet rygskjold. Skuffen kun 3 cm høj og halvvejs dækket af glat bræt. Sortmalet. I præstegården.

(†)*Dørfløj.* I den nuværende dør fra 1915, udført efter tegning af arkitekt Vilhelm Olsen, Holbæk[79], er indfældet en segmentformet gavl med indskåret årstal 1590 i den ene side; i midten (opskåret?) englehoved flankeret af bladværk svarende til de samtidige herskabsstoles. Forneden reliefversaler: »Her Rasmvs Olsøn sogneherre« (jfr. stolestader og degnestol). Resterne af den gamle dørfløj med to gange tre firkantede felter ligger på våbenhusloftet.

Døren mellem våbenhus og skib stammer ligesom tårndøren fra nyere tid.

Pulpitur (fig. 33), fra o. 1650-75, bestående af et bredere midtfelt, der springer frem som en karnap, flankeret af tre felter på hver side. Felterne rummer arkadefyldinger, hvis indramning er opløst i bruskbarokke fladsnitsskæringer, hvori indgår fantasihoveder og udtrukne volutter. De adskillende pilastre svarer til de nuværende stolegavles. Postamentet har diamantbosser under pilastrene, gesimsen glat, gennemløbende frise hvorover tandsnit og æggestav. Pulpituret står afrenset med sorte bosser og arkadeindramninger samt røde felter med sortmalede, latinske versalindskrifter. I midtfeltet oplyses: Af tre kapeller indviede til S. Laurentius, Olav og Anna blev denne kirke under pavedømmet bygget og under ledelse af de ædle mænd, hr. Otto Krabbe og hr. Hans Bagger fornyet 1686. I første felt: I, præst ved denne evangeliske kirke broder Japetus (Jeppe) forhen munk i Antvorskov, levede 1537, i andet: II, hr. Oluf Jepsen (Ibsen) levede 1540, i tredje: III, hr. Knud Boesen levede 1549, i fjerde: IV, Erasmus Olai (Rasmus Olsen) 1591, i femte: V, Franciscus Nicolai (Frants Jørgensen) til rektoratet ved skolen i København, dernæst den teologiske lærestol ved Roskilde kapitel, døde 1610, i sjette felt: VI, hr. Christen Hansen Vium, rektor ved Ronneby skole i Blekinge, dernæst kaldet til denne kirke 1611 [som?] provst, døde 1650, i syvende: VII, magister Frederik Dreier, hører ved Københavns skole, kom til denne kirke som præst 1650 fik derefter tillagt vice-provstiet, lever 1686 og endelig i ottende felt: VIII, hr. Oluf Jørgensen Bager kom til denne kirke som vice-pastor (kapellan)..? september 1685 dernæst kaldet som præst 1703 og død 8. dec. 1722 i sin alders 63. år og 7 uger. Ved restaureringen 1956-57 flyttet fra skibets vestligste fag, hvor der ses spor af det, til tårnrummet; her er det opstillet uden bagklædning og uden adgang.

Orgel, anskaffet o. 1852 af kirkeejeren, J. B. S. Estrup[20]. Bygget af Frederik Hoffmann Ramus, København. Ét manual med fire stemmer: Gedakt 8', Gamba 8', Fløjte 4', Oktav 2'. Mekanisk sløjfevindlade. Nyt bælganlæg etableret 1957 i forbindelse med restaurering ved Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Pibeløs facade af samme type som i Christiansø kirke[80]. I skibets nordvesthjørne, tidligere på pulpituret i vest[81].

Fig. 33. Pulpitur, antagelig fra 1686, med malet præsterække (s. 388). LL fot. 1977. — *Pew gallery, probably from 1686, with painted list of incumbents.*

De glatte *salmenummertavler,* med søm til metalnumre, er fyldinger fra et ældre sæt, hvis rammer med trekantgavl opbevares i tårnets mellemstokværk. Her står desuden nogle tavler med glat ramme langs kanten og på midten. Herpå hvidmalet fraktur: »Før Prædiken« og »Efter Prædiken«. Oprindelig til nummerbrikker, men siden 1906 eller kort efter forsynet med søm til løse tal[82]. Sortmalede. Tilsvarende, men smallere, til »Daab« og »Nadver«.

Præste- og *degnerækketavler* er 1957 malet indvendigt på døren til henholdsvis præstefamiliens stol midt i nordrækken og døren for den løse bænk i tårnrummet.

To †*litografier,* det ene, forestillende Frederik VII, var det, der efter hans død skænkedes landets kirker af Christian IX. Det andet var et billede af denne konge, i lignende udstyr og format. Skænket af en mand i sognet, der var blevet dekoreret med sølvkorset[83].

To *lysekroner,* fra 1900'rne, i barokform, den ene skænket af L. og D. Petersen, Rygaard, den anden ved indsamling i sognet[84]. På væggene lampetter fra 1957, tegnet af Kaj Gottlob.

†*Tårnur.* 1662 opføres en udgift for at stille sejerværket[18]; i Lidøes digt fra 1736 hedder det: » ... jeg har og sejerværk, men det ej lyde vil, thi derpå fattes lidt og smørelse dertil«.

Klokker. 1) 1615, støbt af Hartvig Quellichmeyer, tvm. 102 cm. Om halsen indskrift med reliefversaler: »Convoco viventes quando fit concio sacra defleo defvnctos cvm tvmvlantvr humo. Anno 1615 goes mich Hartwig Qvellichmeier« (jeg sammenkalder de levende, når der holdes hellig prædiken, jeg begræder de døde, når de stedes til jorden. År 1615 støbte H. Q. mig). Den latinske del af indskriften flankeres af rammelister hvorover buefrise med liljespidser og blomsterfyld (sml. †klokke nr. 2), nedenunder en frise sammensat af ensartede stykker, som gengiver feston ophængt mellem ørn og kvindeligt fantasivæsen. Klokken svarer nøje til en samtidig i Snostrup[85]. Støbernavn og årstal er tilføjet under nederste bort. Rammelister nederst på slagringen og ved overgangen til legemet. Ophængt i slyngebom.

2) »Omstøbt af B. Løw & Søn, København 1924« af †klokke nr. 2. Om halsen samme indskrift som på den oprindelige. Tvm. 122 cm. 1977 ophængt i slyngebom af »Thubalka«, Vejle.

†*Klokker.* 1) Ved klokkeskatten 1528 afleveredes en klokke[86]. 2) 1605, støbt af Borchart Gelgiesser. Om halsen latinsk indskrift: »Verbvm domini manet in æternvm. Goes mich Borchart Gellgiesser anno 1605« mellem rammelister flankeret af buefrise svarende til den øvre på klokke nr. 1[87]. I øvrigt ligesom klokke nr. 2 i Snesere[88], hvad angår form og friser. 1842 blev klokkens vægt opgivet til 4 skippd., 4 lispd.[89].

Klokkestol, antagelig fra 1600'rnes begyndelse, muligvis afkortet forneden, af eg, med adskillige fornyelser i fyr. 1910 tilføjedes således to stykker tømmer[17], og 1977 fornyedes fodremmen. De tre langvægge har hver to krydsbåndsfag, kortsiderne er vandret delt og har skråbånd forneden[90]. Indristede initialer og årstal: »KI 1717« og malet bl.a. »1873«.

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 34) 1650-75, af eg. Epitafiet fremtræder afrenset, uden gravskrift eller maleri[91]. Såvel vinger som hængestykke har glatte, ovale felter kranset af bruskværk, hvori englehoved; forneden på hængestykket drueklase. På de øvre hjørners bruskede øreflipvolutter sidder putti repræsenterende Tro med bog i skødet (den anden arm afbrækket) og Håb med fugl og anker. Topstykket krones af putto med timeglas i den bevarede hånd. Hang 1910 på korets sydvæg, siden 1957 på tårnrummets nordvæg.

2) O. 1781. Hr. Martin Thye, disse menigheders sognepræst, født af kække forældre 16. sept. 1720. Faderen var oberstløjtnant Mathias Thye, en mand bekendt af mod og dyd, moderen hed Mette Olsen. Fra Herlufsholms skole kom han til højskolen 1739, blev efter eksamen lærer ved Holmens skole og endelig kaldet hid 9. febr. 1748. Gift med jomfru Agnetha Cathrina Brorsen, havde med hende fire børn, hvoraf en er død, men tre sukker endnu med moderen. Han var en from mand og en kærlig fader, en oplagt hjerne, et muntert sind, talekunst og alt, hvad opbygger Guds hus, besad han i en høj grad. Ingen under han iagttog Pauli regel at stride troens gode strid. Nu har han overvundet

Fig. 34. Epitafium (s. 390). LL fot. 1977. — *Wall monument.*

sine fjender, lever trods de i en herlighed, der er ubegrundelig. Hans livets lys udsluktes 8. aug. 1781.

Gravskrift med graveret kursiv på rektangulær plade af tin, 58x48 cm, i kraftig, riflet ramme af træ med halvkugleformede bosser i hjørnerne. Smalle vinger formet som volutter, hængestykke og topstykke med blad værk. Brunlig staffering. På sakristiets sydvæg.

Mindetavler. 1) Over faldne 1848-51. Ole Jensen, født i Ondløse 27. nov. 1825, falden ved Kolding 23. april 1849, †24. april samme år. Ole Hansen, født i Østrup 27. marts 1826, falden ved Fredericia 6. juli 1849, †15. sept. samme år. Jens Larsen, født i Østrup 11. nov. 1826, falden ved Frederiksstad 4. okt. 1850, død samme dag. Trætavle stafferet som lys marmor, i bred, hvidmalet ramme, 112x96 cm. Indskrift med sortmalede versaler. På skibets sydvæg, andet fag.

2) Faldne i krigen 1864. Jens Jensen, født i Østrup 30. aug. 1837, såret i slaget ved Dybbøl 2. april, †20. april 1864. Christian Jensen, født i Østrup 21. dec. 1841, såret og fangen 14. marts 1864 og død i fangenskabet. Disse brødre var sønner af gårdmand Jens Sörensen og hustru, Karen Jensen i Østrup. Hans Jensen, søn af gårdmand Jens Hansen og hustru, Kirsten Larsen i Ulvig, født 21. nov. 1840, såret og fangen ved Dybbøl 18. april 1864 og død i fangenskabet. Herefter digt af Marie Villads[92]. Trætavle, 99x77 cm, lysegrå i mørkebrun ramme; indskrift med sortmalet antikva. På skibets nordvæg, andet fag, vest for vinduet.

Gravkapel. Tilbygningen på korets nordside er opført som sakristi og senere tillige benyttet som begravelsesplads for kirkens præster[93]. 1741 havde patronen, oberst Johannes Schack til Kongsdal, sat lås for bygningen, »som han ikke vil, at præsten bruger«[94]. 1758 stod oberstens kiste i sakristiet[95], og har vel gjort det siden hans død 1748. Efter at den følgende kirkepatron og ejer af Kongsdal, kammerherre A. H. von Staffeldt, var død i oktober 1759, forespurgte hans enke sommeren 1760, hvad der skulle foretages med oberst von Schacks ligkiste (herom se nedenfor), da hun ønskede at indrette halvdelen af sakristiet til en begravelse omgivet af jerngitterværk til sin afdøde mand. Dette er sket i de nærmest følgende år »med megen bekostning«, skriver kammerherreindens anden mand, generalløjtnant Hauch 1771; han og hans hustru havde ved salget af Kongsdal det foregående år reserveret sig den åbne begravelse, hvor allerede kammerherre Staffeldts stenkiste stod tillige med en anden stenkiste til hendes lig, når det behagede »livets og dødens herre hende at bortkalde«[96].

I forbindelse med general Hauchs død 1782 foretoges reparation såvel i som under begravelsen, og af skriverier i anledning af hustruens bortgang 1786 fremgår, at gulvet da blev lagt om og forbedret med nye sten[97]; lemmene ned til præstebegravelsen sås gerne fjernet. Om denne skriver præsten lidt senere samme år til stiftsøvrigheden, at halvdelen efter sigende var opfyldt med forrådnede ligkister, jord, samt mur- og kampesten, der skulle hjælpe med at bære de tre store sarkofager. Udsagnet kunne ikke kontrolleres, da der ingen nedgang var, og gulvet ved nedsætning af lig måtte brækkes op. Det tyder på, at de ovenfor nævnte lemme allerede tidligere var fjernet.

Den anden halvdel af rummet benyttedes dog stadig[98], således skal hr. Martin Thye ligge begravet her (sml. epitafium nr. 2). Efter tilladelse af 9. febr. 1839 opfyldtes hans åbne begravelse[99].

Gravkapellet er som nævnt indrettet i begyndelsen af 1760'erne i sakristiets vestre del, der ved en tredelt, muret arkade med smedejernsgitre i åbningerne er skilt fra resten af rummet (fig. 35). Det midterste gitter er fast, mens de to flankerende kan åbnes og give adgang til kapellet. De tre bueslag hviler på ottekantede søjler;

Fig. 35. Gravkapel indrettet i sakristiet i 1760'erne (s. 391). LL fot. 1977. — *Chapel established in the sacristy in the 1760's.*

Fig. 36. Epitafium over Andreas Henrik von Staffeldt, †1759 (s. 392). LL fot. 1977. — *Wall monument to the memory of Andreas Henrik von Staffeldt †1759.*

af disse er de to yderste muret helt op ad væggene. Over åbningen i midten er en gavl, der er formet i lighed med en brudt segmentgavl, hvis øvre, vandrette del når op til og rører hvælvets ribber. I gavlfeltet er en liggende oval med sløjfer for enderne, i sviklerne over det midterste søjlepar pyramider på kugler, symbolet på udødelighed.

Epitafium (fig. 36), 1760-70. En enkel ramme af hvid, gråflammet marmor indfatter maleri forestillende Adolph Henrich von Staffeldt (†1759, jfr. kisteplade nr. 1). Rammen er profileret på tre sider; forneden et postament, hvis frise er dekoreret med løbende hund og på midten skjold hvori Staffeldt-våben. Herunder glat skrifttavle med fordybede, sortmalede versaler, navnet med kursiv. Over rammen ligger båndomvundet guirlande af laurbærblade med sløjfe på midten; den falder ned langs rammens sider og er udført af stuk.

Maleriet, 113x99 cm, er malet på kobber[100]. Det viser afdøde til hest; den går mod højre i et fladt, øde landskab. Rytteren vender ansigtet mod beskueren; han bærer paryk med pisk og trekantet hat, ridedragt med ophæftede skøder og ridestøvler. I højre hånd holder han ridepisk. Farveholdningen er i hovedsagen gul og brun, således er rytterens dragt gul med sorte støvler, hesten er brun, jordsmonnet brunt og gulligt. På den blå aftenhimmel ses rødgule og gulbrune skyer.

Epitafiet hænger midt på gravkapellets vestvæg over afdødes sarkofag, som dækker den nederste del af indskrifttavlen.

I kapellet står tre *sarkofager;* af disse er de to ældste, som rummer A. F. Staffeldt og hans hustru, Anna Catharina von der Maase, rimeligvis udført samtidigt, kort efter at han døde 1759, og kapellet blev indrettet (jfr. ovenfor), mens sarkofagen med hendes anden mand, Andreas Hauch, †1782, formentlig først er fremstillet omkring tidspunktet for hans død.

1) 1760-70. »Herudi hviler salig Herr Kammerherre Adolph Henrich von Staffeldt død den 24 Octob: Ano 1752«, to-tallet galt opmalet for 9. Indskrift med fordybede, sortmalede versaler, navnet med kursiv, på sarkofagens fodende. Formentlig sandsten, længde 264 cm, bredde 141-125 og højde 131-128 cm, bestående af enkeltdele sammenføjet med mørtel, der nu slår dybe revner. På gavle og sider fremspringende hovedfelter, på langsiderne desuden glat tavle. Sokkel og gesimsfrise er riffelhugget, det flade låg har hulkant over rundstav. På østre kortside reliefhugget skjold med Staffeldt-våben, foroven grevekrone og til siderne bladfestons. Sarkofagen har lys, gråflammet marmorering. På låget ligger kisteplade nr. 1 løst.

2) (Fig. 37) samtidig med nr. 1 og svarende til den, blot mindre og uden fremspring; desuden er låget tagformet. På østre kortside skjold med familien von der Maases våben. 242x104 cm, højde 92 cm. Gråmalet. De to kister, der 1898 trængte til at blive malet[20], er antagelig denne og nr. 3. På låget ligger kisteplade nr. 2 løst.

3) O. 1782[101]. Andreas Hauch, general af infanteriet og ridder af Dannebrog, *27. marts 1708, †19. maj 1782. Indskrift med fordybet kursiv på søndre langside; på nordsiden citat fra Luk. 1, 46. Den enkle sarkofag, formentlig af sandsten, 232x129 cm og ca. 123 cm høj, har let skrånende sider, riffelhugning på sokkel og ge-

simsfrise, tagformet låg. På østre kortside laurbærkrans hvori Hauch-våben. Gråmalet, jfr. nr. 2. På låget ligger kisteplade nr. 3 løst.

Kisteplader. 1) 1759. Højædle og velbårne hr. Adolph Hendrich von Staffeld, herre til Kongsdahl, faderen, hr. Adolph Friderich von Staffeld, deres kongelige majestæts til Dannemark og Norge m.m. generalmajor, moderen, fru Cathrine Marie von der Luhe. *1. dec. 1717, hans barndom, ungdom og manddom blev dannet i tre danske kongers hof som page, kammerpage, kammerjunker, staldmester og kammerherre. . . allermest elsket og yndet af den ham mest savnede, fru Anna Cathrina von der Maase, som, siden hun 10. maj 1749 havde vundet et jordisk himmerig i ham som en kostelig brudgom, aldrig havde vidst, hvad sorg i ægteskab var . . . Han døde 24. okt. 1759 i sin bedste alders 41. år, 10 mdr. og nogle dage. Herefter længere rosende omtale. Oval, hvælvet, gråmalet plade, af bly, 39x24 cm, med graveret kursiv; nu liggende løst i strålekrans med skyer, hvori trompetblæsende putti. Foroven sejrsgudinden, Viktoria, og forneden Tiden, Kronos, med timeglas. Tilsvarende plade findes i Tølløse og andre kirker (jfr. s. 238).

Fig. 37. Gavl af sarkofag antagelig udført i 1760'erne med våben for Anna Catharina von der Maase, †1782 (s. 392). LL fot. 1977. — *End of the sarcophagus probably made in the 1760's, bearing the arms of Anna Catharina von der Maase †1782.*

2) 1782. Hr. Andreas Hauch, general af infanteriet og ridder af Dannebrogsordenen, *27. marts 1708, †19. maj 1782. Gift første gang 10. juni 1750 med Sophia Styrup, ældste datter af afgangne hr. general Styrup. I dette ægteskab otte børn, hvoraf fem nulevende, samt svigersøn og tre datterbørn. Anden gang gift 24. april 1761 med afgangne hr. kammerherre og staldmester Staffeldts enke, fru Anna Cathrina von der Maase..., som i Gud alene søger lægedom for det dybe sår, hun fik ved to så nøje forenede hjerters adskillelse og dødens bud til en af landets ældste, med krigens farer i fremmede lande forsøgte stridsmand. Han begyndte krigstjenesten som tjenstgørende kadet under Frederik 4.s garde, blev 1727 sekondløjtnant, 1731 kompagnichef, 1739 major, 1743 oberstløjtnant, 1746 kgl. generaladjudant, 1750 oberst, 1755 generalmajor, 1756 1ste kongelige generaladjudant, 1761 ridder af Dannebrog, 1764 generalløjtnant og 1774 general. Efter rosende omtale citat fra Luk. 1, 46. 47: Min sjæl ophøjer Herren. Plade af bly, formet som skriftrulle, 67x29 cm, med rester af laurbærbort langs kanten. Indskrift med fordybet kursiv.

3) 1786. Generalinde Anna Cathrina von Hauch, født von der Maase, hvis livets lys blev tændt 31. jan. 1722 og efter 64 års vandel udslukt 31. jan. 1786 efter to ægteskaber med kammerherre og staldmester Adolph Hendrich von Staffeldt og general og ridder af Dannebrog hr. Andreas von Hauch, som begge var døde før hende. Hun havde selv ingen børn, men påtog sig i sidste ægteskab mer end en kærlig moders pligter for syv umyndige børn, hvoraf de fem efterlevende med svigerbørn og børnebørn beklager hendes død. Efter rosende omtale citat fra 2 Kor. 5,1. Plade af bly, 27x48 cm, formet som skriftrulle med rester af påloddet, gennembrudt bort bestående af palmetfrise med slyngbånd. Gravskrift med fordybet kursiv.

†*Kisteplade.* 1748. Oberst (Johan) von Schack, herre til Kongsdal, født i Mecklenborg 1695, gift 20. aug. 1723 med Sebille Hedevig von Bülow, som døde 1724, og med Hypolita Maria Catharina von Bülow af huset Camien, som levede 1758 (sml. herskabsstol). Han var i kon-

gens tjeneste fra 1716 til 1747, †l. april 1748[102]. På †*ligkiste,* som 1758 stod overjorden i sakristiet. To år senere ønskede kammerherreinde von Staffeldt rummet brugt til begravelse for sin afdøde mand[95] (jfr. ovenfor), hvorefter kisten flyttedes til en *muret begravelse* i kirken, hvor familiens særlige stol var opstillet i koret (jfr. (†)herskabsstol). Ifølge oplysning fra 1842 skal såvel oberst Johan Schack, †1748, som hans to hustruer, Sibylla Hedevig von Bülow, †1724, og Hyppolita Marie Catharine von Bülow, † 1771, være begravet her[27]. Ved kirkens restaurering 1956 stødte man på en muret begravelse foran alteret og fandt heri en sammensunken kiste med et †*alabastkrucifiks*[103].

**Kårder.* 1) O. 1660-70, muligvis officerskårde fra Christian V.s livgarde. Tveægget klinge, nu 64 cm lang (spidsen knækket af), med skarp ryg på den ene side, blodrille på den anden. To ovale, gennembrudte parerplader, længderiflet kropstykke. Ornamenteret håndbøjle og parerstang, oval, riflet knap med bladornamenter. Greb af træ beviklet med snoet jerntråd. Klingen har ætsninger på fejlfuldt latin og derunder på den ene side Christian V.s kronede monogram og initialerne »GW«, på den anden kongemonogram, initialer og ornamenter. 1934 deponeret i Holbæk Museum[104] efter rensning og konservering. Tidligere på skibets sydvæg[17].

2) 1700'rnes første halvdel, af type en engelsk hovmesterkårde med spinkel, tveægget klinge, 73 cm lang, med tagformet ryg på begge sider. Ovale parerplader med rudeformede graveringer. Korte parerstænger, der ligesom kropstykket er graveret med bladornamenter. Rundt greb af træ. Rund, lidt flad knap med indgraverede smågruber, øverst en rhombeformet figur. På begge sider af klingen ætsninger: fugle, mennesker, ornamenter og ulæselig latinsk indskrift. 1934 deponeret i Holbæk Museum[105] efter rensning og konservering. Tidligere på skibets sydvæg[17].

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 38) 1847-49. Hector Frederik Ianson Estrup, dr. phil., etatsråd, ridder af Dannebrog, ejer af Kongsdal, *5. jan. 1794, første gang gift med Iacobine Scavenius, *28. sept. 1800, død i Mailand (Milano) 7. juni 1829. Han fulgte hende til et bedre liv 29. dec. 1846, stedse savnet af sin efterladte ægtefælle og sine sønner. - Fred med hans støv! Anna Christine Estrup, født Scavenius, *24. marts 1798, samledes med sin forudgangne ægtefælle 25. juli 1882. Indskrift med fordybede, forgyldte versaler på lys marmortavle, 158X 78-80 cm, med indfældet relief forestillende Afskeden, Hector Estrup forlader sin hustru, begge iført antikke kostumer[106]. Relieffet er antagelig inspireret af H. E. Freunds monument fra 1824 på Holtug kirkegård over fru Estrups broder, Jacob Brønnum Scavenius, †1820, og hustruen Karine Lucie Debes, †1824[107]. Monumentet stod oprindelig på kirkegården og kro-

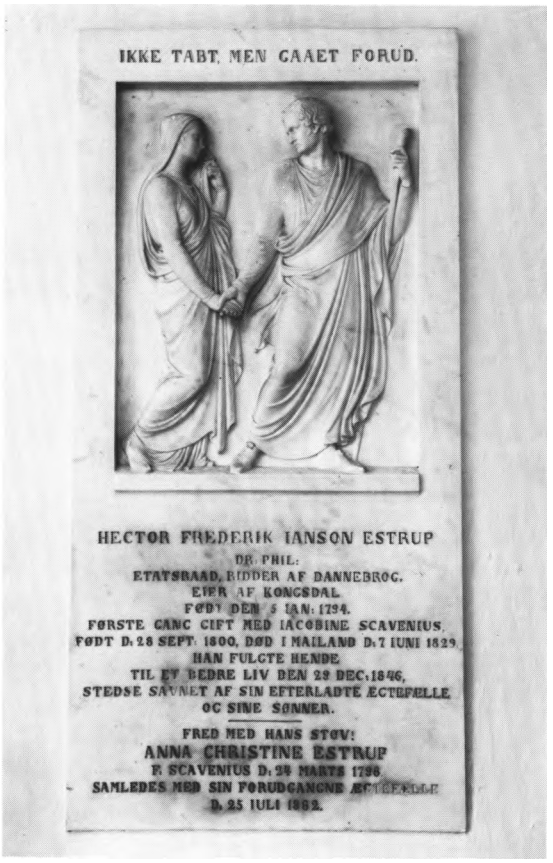

Fig. 38. Marmorrelief udført 1847-49 af H. W. Bissen. Del af oprindeligt kirkegårdsmonument over Hector Frederik Janson Estrup, †1846 (s. 394). LL fot. 1977. — *Marble relief made 1847-49 by H. W. Bissen. Part of churchyard monument to the memory of Hector Frederik Janson Estrup i 1846.*

nedes da af en trekantgavl, som fjernedes, da tavlen 1940 blev restaureret og flyttet til sin nuværende plads på våbenhusets vestvæg[108].

2) O. 1913. Jacob Brønnum Scavenius Estrup, *16. april 1825, †24. dec. 1913, og hustru Regitze Charlotte Conradine Arminie baronesse Holsten, *21. aug. 1831, †20. maj 1896. Flad, grå granitsten med tovsnoet kant, 204x110 cm, hvorpå indskrift med fordybede »versaler«. Ligger på familiegravstedet, der tidligere har været hegnet af støbejernsgitter. Vest for våbenhuset.

3) O. 1914. Hector Estrup til Kongsdal, *28. maj 1860, †27. maj 1914, og hustru, Matilde født Juel, *7. febr. 1866, †3. okt. 1943. Granitmonument med tovsnoning langs kanten, på gravsted, hegnet af *støbejernsgitter,* ved kirkegårdens nordvesthjørne.

Et andet *støbejernsgitter* med plade hvorpå relief støbte versaler: »Cigarmager C. Andersens Familiebegravelse« hegner gravsted øst for kirken. Tilsvarende gitter omkring gravsted tilhørende »Ernst Frode Storck Petersen & Niels Frederik Petersen 1848-1916«, i hjørnet mellem tårn og våbenhus.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. Det Kgl. historisk-genealogiske Arkiv. F. C. Dreyer: Ondlose Polygestoi 1664 (flere afskrifter i KglBibl. Håndskriftsaml.). — *LA. Sognekaldsarkivet.* Liber daticus 1738-1831. — Kirkebog 1781-1814. — *Ved embedet.* Synsprot. 1862-19(76). — Præstebog 1845-47. — Se i øvrigt arkivalier for Holbæk amt i almindelighed s. 50.

NM2. Præsteindberetning 1810 ved Th. Schatt Rørdam, indberetninger af J. Kornerup 1900 (krucifiks), Chr. Axel Jensen 1910 (inventar), P. Nørlund 1918 (kalkmalerier), N. J. Termansen 1934 (inventar), Albert Elmstedt 1936 (prædikestol) og 1937 (alterbord m.m.), V. Hermansen 1937 (alterbord), K. Weber 1953 (inventar), Gunnar Slot 1957 (font), E. Lind 1958 (kalkmalerier), Hugo Johannsen 1976-77 (bygning), Erik Lyckegaard 1977 (kalkmalerier og gravminder), Marie-Louise Jørgensen 1977-78 (inventar og gravminder). — Bygningsbeskrivelse og kalkmalerier ved Hugo Johannsen, inventar og gravminder ved Marie-Louise Jørgensen. Redaktionen afsluttet dec. 1980.

Tegninger. NM2. Våbenhusgavl og forslag til dør ved Vilhelm Olsen 1914. — Opmålinger af font og alterbord ved Albert Elmstedt 1937. — Tegning af relikviekapsel ved P. Linde 1937. — Plan ved M. Brahde 1961. — Opmåling af genanvendte bjælker i tårnet ved Henrik Jacobsen og Hugo Johannsen.

Litteratur. H. F. J. Estrup: Tygestrup ... en historisk-statistisk Beskrivelse, 1838. — Poul Nørlund: Den hellige Birgittas Vision. Et billede i Undløse Kirke, i NMArb. 1933, s. 81-83. — O. Bruun Jørgensen: Undløse kirke og dens restaurering 1955-57, i ÅrbHolbæk 1958, s. 25-49. —Jens Torbensen Lidøe: Ondløse Kirchis Beskrivelse, 1736, gengivet med kommentar ved Erik Dal i ÅrbHolbæk 1958, s. 5-23. — O. Bruun Jørgensen: Et møntfund på tårnloftet i Undløse kirke, i ÅrbHolbæk 1976, s. 131 - 34.

1 Poul Nørlund i Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet gennem Tiderne, I, 1924, s.59f.

2 Roskildebispensjordebog s. 160.

3 Brevene er samlet og aftrykt hos H. F. J. Estrup: Tygestrup, 1838, s. 154-70. Jfr. endvidere: Acta-Pont., DaRigBr., DiplDan., Repert. — Brevene er udstedt i følgende år: 1357, 1360, 1377, 1386, 1421, 1441, 1492 (dette år omfatter to breve: det ene udstedt i Rom af seks kardinaler, det andet af biskop Johannes Skave på hans gård i Tølløse).

4 Således udstedte væbneren Jens Pedersen af Svinninge sammen med sin hustru et gavebrev 1364, hvori det bestemtes, at indtægterne af det til kirken skænkede gods skal dække udgifterne til tre vokslys: en fakkel til ære for Kristi legeme, et lys for den hellige jomfru og et for den hellige Laurentius, jfr. DiplDan. DaRigBr. 3. rk. VII, nr. 114.

5 Landebogen s. 154.

6 RA. DaKanc. A28. 1630-1702. Fortegnelse og div. dok. vedk. kirker og sognekald.

7 Kronens Skøder II, 633f.

8 RA. DaKanc. A29. 1726-97. Efterretn. om ejerne af kirker og kirketiender. A30. 1809. Fortegnelser over kirker og disses ejere.

9 Jørgen Steen Jensen: Mønter fra kirkegulvene i det gamle Holbæk amt, i ÅrbHolbæk 1976, s. 119f.

10 O. Bruun Jørgensen: Et møntfund på tårnloftet i Undløse kirke, i ÅrbHolbæk 1976, s. 131 f.

11 Jfr. LA. Stiftsøvrighedsarkivet. 1730-34. En del kirkesyn m.m. En kildeblok findes stadig i Kongsdals værge (venligst meddelt af O. Bruun Jørgensen).

12 KirkehistSaml. 2. rk., II, 506.

13 Schmidt: Helligkilder, s. 13 f.

14 RA. Det Kgl. historisk-genealogiske Arkiv. F. C. Dreyer: Ondlose Polygestoi 1664.

15 Jfr. endvidere H. F. J. Estrup: Tygestrup ... en historisk-statistisk Beskrivelse, 1838, s. 71, 86f.

16 Jfr. note 15. Iørn Piø: Højfolkets guld, i Guld fra Nordvestsjælland 1975, s. 207.

17 Ved embedet. Synsprot. 1862-19(76).

[18] RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkergsk. 1661-72.

[19] En kort egebjælke med tap og taphul, som indtil fornyelsen af klokkestokværkets gulvlag 1977 indgik i det dobbelte bjælkelag, kan være vandret stiver fra samme tømmerkonstruktion. Genanvendt klokkehustømmer kendes i øvrigt fra adskillige tårne, jfr. Nørre og Sønder Jernløse (s. 86, 131) samt DK. Frborg. s. 1012, 2136 og 2510.

[20] LA. Tuse og Merløse hrdr.s provsti. 1824-1900. Synsforretningsprot.

[21] Ved genåbningen fandtes to mecklenborgske hulpenninge fra o. 1400, hvor dørens gulv havde været, jfr. O. Bruun Jørgensen: Undløse Kirke og dens restaurering 1955-57, i ÅrbHolbæk 1958, s. 28.

[22] Vulsten er en reminiscens af den mere omhyggelige ledføjning, som kendetegner de hvælv, der efter midten af 1200'rne indbyggedes i store kirker som Sorø og Ringsted (DK. Sorø s.46, 133) og herfra spredtes til sognekirkerne. På egnen kendes sådanne vulster mellem kapperne og de bærende buer, f.eks. fra Sønder Jernløse og Sønder Asmindrup (s. 134, 182). Tilsvarende vulster langs de øvrige bærende buer kan være fjernet af hensyn til malerierne.

[23] Forskellen beror muligvis på, at man i forbindelse med kalkmaleriudsmykningen har tilmuret nogle spygat og forsynet andre med en særlig udmunding, som ikke kunne skade malerierne.

[24] Jfr. note 20. Dette kaldtes større end det eksisterende. 1805, da våbenhuset fik fornyet loft og tagværk, manglede et vindue til lysning, »hvilket et åbent hul på muren giver«, jfr. LA. Merløse herreds provsti 1803-08. Kirkesynsforretn.

[25] Fundet af to mecklenborgske hulpenninge i forbindelse med tømning af fyld fra tårnhvælvets lommer 1956 modsiger ikke denne datering, jfr. Olaf Olsen: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark, i NMArb. 1958, s. 26; O. Bruun Jørgensen: Et møntfund på tårnloftet i Undløse kirke, i ÅrbHolbæk 1976,s.131-34.

[26] Påvist af sognepræst O. Bruun Jørgensen 1971, jfr. Mogens Schou Jørgensen: Nye helleristningsfund i Holbæk amt, i ÅrbHolbæk 1971-72, s. 63.

[27] NM2. Håndskriftsaml. J. H. Larsen: Bidrag til topografisk beskrivelse ... 1842.

[28] Venligst meddelt af O. Bruun Jørgensen.

[29] Over det østligste vindue anes yderligere buestik, enten hidrørende fra ældre vindue eller muligvis reparation.

[30] Jfr. Løffler: Sorø Landsbykirker s. 49; af andre repræsentanter for gruppen kan nævnes våbenhuset i Kundby og langhuskoret i Mørkøv (Tuse hrd.).

[31] RA. D19. 1699-1771. Koncepter og indlæg til sjællandske registre.

[32] LA. Holbæk amt. 1681-1783. Breve og dok. kirkerne og gejstligheden vedk.

[33] LA. Holbæk amtsprovsti. 1808-24. Synsforretn.

[34] Restaureringsberetningen er ikke entydig med henblik på draperiets kronologi i forhold til figurmalerierne. Den grove tegning synes dog at udelukke samhørighed.

[35] G. E. Klemming, ed.: Heliga Birgittas Uppenbarelser, 3, Stockholm 1861, s.279-82; T. Lundén, ed.: Den heliga Birgitta. Himmelske uppenbarelser, Malmö, III, 1958, s. 238f.; jfr. endvidere Aron Andersson: Birgitta och det heliga landet. Statens historiska museum. Stockholm 1973, s.77f.

[36] Henrik Cornell: The Iconography of the Nativity of Christ (Uppsala universitets årsskrift), Uppsala 1924; Poul Nørlund: Den hellige Birgittas Vision. Et Billede i Undløse Kirke, i NMArb. 1933, s. 81-83; Mereth Lindgren: En kunglig pilgrim, i Ico, 1977, nr. 3-4, s.9.

[37] Jfr. Gad: Helgener, s. 172; Baudouin de Gaiffier: Le diable voleur d'enfants, i samme: Etudes critiques d'hagiographie et d'iconologie, Bruxelles 1967, s. 175f. Billedet er tidligere tolket som illustration af Stefans i øvrigt beslægtede barndomslegende, jfr. Henry Larsen, Skamstrup Kirke, i ÅrbHolbæk 1914, s. 129f. I Skamstrup (Tuse hrd.) er legenden illustreret mere udførligt.

[38] I Wittingau-altrets opstandelsesbillede er gravvogternes ansigter tegnet på en måde, som i enkelte tilfælde minder stærkt om Undløse, jfr. A. Matejcek og J. Pesina: Gotische Malerei in Böhmen, Prag 1955, fig. 96.

[39] Jfr. Carl Georg Heise: Norddeutsche Malerei, Leipzig 1918; Carl Hölker: Meister Conrad von Soest und seine Bedeutung flir die norddeutsche Malerei in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts, Münster 1921; Alfred Stange: Conrad von Soest, Königstein in Taunus, u. å. - Et andet hjemligt eksempel på indflydelsen fra mester Conrads kunst er kalkmalerierne i Viskinge (Skippinge hrd.), jfr. Ulla Haastrup: Kalkmalerier i Viskinge og kunst i Westfalen, i NMArb. 1967, s. 5-18.

[40] Jfr. Bengt Söderberg: De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder (Kungl. vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar, del 54), Stockholm 1942, s.260-64; samme: Svenska kyrkomålningar från medeltiden, Stockholm 1951, s. 151 f.; Erik Lassen, i Dansk kunsthistorie 1, 1972, s.242f.

[41] DK. Frborg. s,1074f.

[42] På fot. fra afdækningen ses et tarveligt hjulkors på gjordbuen mellem langhusets fjerde og femte fag.

[43] Venligst meddelt af O. Bruun Jørgensen.

[44] Sydpanelets pilastre udførtes helt af ny. Konservator Albert Elmstedt skriver i brev af 13. maj 1937, at panelet har været ud for hård behandling, og at der findes nogle brændte steder, jfr. altertavle.

[45] Jfr. skrivelse i NM2.

[46] Jfr- skrivelse af 19. maj 1937 fra NM til konservator Albert Elmstedt.

47 Se Erik Moltke: Nogle malerier i vore kirker og deres forbilleder samt lidt om Peter Candid, i ÅrbOldkHist. 1955, s. 105-124, især s. 115f., og Christie: Ikonografi II, 90.

48 Jfr. indskrift med hvidmalede versaler på bagsiden: »Istandsat under Nationalmuseet 1937 Albert Elmstedt«.

49 1929 ønskedes tavlen opmalet i gammel stil (note 17); 1904 foretrak synet istandsættelse ved sagkyndig bistand, således at malingen fjernedes, så træet kom til at stå med sit naturlige udseende (note 17).

50 ÅrbHolbæk 1958.

51 KglBibl. NyKglSaml. Langebeks excerpter: 15. Jfr. også Lidøes digt og brandspor på den ældre alterbordsforside.

52 Jfr. skrivelse af 7. aug. 1920 vedr. Søndersted.

53 Ifølge Aron Andersson: Silberne Abendmahlsgeräte in Schweden aus dem XIV. Jahrhundert, Stockholm 1956, var apostelfremstillinger yndet dekoration på alterkalke i 13. århundrede, mens de bliver sjældnere det følgende århundrede. Undtagelsesvis forekommer en apostelcyklus på den danske kalk i Finderup, skriver han (s. 120 note 2). Som et yderligere eksempel kan nævnes alterkalken i Hemmeshøj, der dateres til o. 1300-50 og har samme fremstillinger som Undløse og Finderup, bortset fra at Johannes Døberen erstattes af Jakob den Ældre. Forlægget er dog et andet. Om denne kalk se: DK. Sorø s. 748 med fig. 8 og 10, og J. Nissen: Alterkalken i Hemmeshøj Kirke, i Aarbog for historisk Samfund for Sorø Amt III, 1914, s. 52-57. - Kalkene i Undløse og Finderup sammenstilles af J. F. Fenger i artiklen: Helgensager, i KirkehistSaml. 1. rk. II, 20f. Se desuden M. Mackeprang: Vore ældste Alterkalke, i ÅrbOldkHist., 1906, s. 75-92, hvor kalken i Finderup beskrives s. 90. Også Erik Lassen: Dansk Sølv, 1964, omtaler denne kalk.

54 Jfr. DK. Frborg. s. 1494 med fig. 15-16. Af andre eksempler på relieffer udført efter samme matricer kan nævnes kalkene i Horn og Aringsås (henholdsvis Östergötland og Småland), jfr. A. A. 2. bd. kat. nr. 32 og 3.

Fig. 39. Landsbyplan 1805.— *Village map 1805.*

55 A. A. betragter denne detalje som en skandinavisk foreteelse. S. 70 note 2 nævner han Strø og Finderup som eksempler på danske kalke med bærlignende kugle på knoppen, og som den eneste undtagelse uden for Skandinavien nævnes en kalk i Travemünde. Til de danske eksempler kan foruden Undløse kalk føjes Tønder kirkes sygekalk, som har graveret årstal 1435 (DK. SJyll. s.958 med fig. 13).

56 Sml. f.eks. Sønder Asmindrups (s. 192, fig. 16), skænket samme år, og Store Tåstrups fra 1639 (s. 330).

57 Christen Hansen Wium var præst ved kirken fra 1612 og døde 1650.

58 Restaureret ved Gunnar Slot, Vordingborg, der afglattede den grove behugning fra 1937.

59 1911 havde fonten en fod af egetræ omgivet af et skifte mursten (jfr. ÅrbHolbæk 1958, s. 28).

60 DK. SJyll. s. 133 med fig. 59-60.

61 År 1900 sås rester af kridtgrund i alle kroge.

62 Ifølge note 17, 1862. - C. H. Rørdam (1846-1916) omtaler i sine erindringer nedskrevet 1904 (Svundne Dage. Erindringer fra Ondløse Præstegaard og Roskilde Latinskole, 1916) to krucifikser på våbenhusloftet. Ifølge indb. 1910 hang det eksisterende korbuekrucifiks da på korets nordvæg, hvorefter man må slutte, at der desuden har været et nu forsvundet.

63 Hovedet fornyet 1937 af Martin Jensen, Undløse.

64 Sigrid Christie: (Ikonografi, II, 51) kender ingen norske eksempler fra efterreformatorisk tid, og heller ikke her i landet er motivet almindeligt.

65 Jfr. f.eks. Nestelsø (DK. Præstø, s. 745, fig. 5).

66 Panelet forkortet, da stolen 1937 flyttedes til nuværende plads.

67 RA. Kultusmin. 1. Dep. 1848-1916. Journalsager.

68 Tidligere var opgangen brunmalet, mens stolen i øvrigt stod med en delvis staffering hovedsagelig bestående af forgyldning. Derunder fandtes den gamle staffering, der så vidt muligt afdækkedes.

69 DK. Kbh. Amt s. 694 med fig. 13. Også prædikestolen i Snoldelev har Oluf Nielsen Krogs signatur, jfr. Kbh. Amt s. 1030. En gruppe stolegavle, der nu er opstillet i Roskilde domkirke, tilskrives samme snedker (Kbh. Amt s. 1709). Se oversigten s. 2256f.

70 1952 var de brugt som vægpanel på sydsiden i vestenden. Nu står fire ved nordvæggen, tre ved sydvæggen.

71 En nært beslægtet gavl i Tjæreby (DK. Sorø s. 932, fig. 12) er dateret 1557.

72 DK. Kbh. Amt s.901 med fig. 15 og s. 1090 med fig. 11, der er udført efter samme forlæg som fig. 28c i Undløse. Se også Kunsthistorisk oversigt s.2255. Gavle udført efter samme skema, men med afvigelser i udførelsen kendes fra f.eks. Butterups herskabsstole, dateret 1563 (s. 76).

[73] 1952 stod 18 gavle ved nordvæggen og een ved sydvæggen.

[74] Ved prøveafdækning 1952 fandt Einar V. Jensen følgende farvelag på stole nr. 1: Underst blankt træ med partiel bemaling, derover hvid strygefarve, lys egetræsmaling, gul strygefarve, som var en imiteret egetræsmaling, og øverst mørk egetræsmaling.

[75] Hvis man forestiller sig, at der er tale om en »skrivefejl« fra snedkerens side, kendes et tilsvarende eksempel fra stolestaderne i Udby (DK. Præstø s. 917 med fig. 12), hvor to utvivlsomt samtidige gavle har reliefskårne årstal »1526« og »1619«; det første må formodes at skulle være 1626.

[76] F. C. D. var præst ved kirken 1650-79 og forfatter til »Ondlose Polygestoi 1664«, jfr. note 14. Pulpiturfyldingernes arkadeindramninger svarer i opbygning til præstestolens, men fremviser i højere grad bruskbarokke elementer som f.eks. de udtrukne volutter.

[77] Det oplyses i denne forbindelse, at den tidligere kirkeejer (Jacob Brønnum Scavenius Estrup, som 1908 overdrog den til sin søn) ikke havde det allerringeste mod fjernelsen af »fugleburet« (note 67). Synet havde allerede 1902 henstillet, at stolen blev fjernet, men henstillingen var dog ikke taget til følge (note 17).

[78] Inv. 1856 opfører en pengebøsse (note 20).

[79] Jfr. ÅrbHolbæk 1958, s. 46.

[80] Udført af Ramus 1851.

[81] Jfr. note 17, år 1862. Yderligere oplysninger om orglet i Den danske Orgelregistrant, Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling, København.

[82] Synet konstaterede dette år, at skriften var meget utydelig og enkelte steder ganske ulæselig, hvorfor det henstilledes at anskaffe et antal løse tal (note 17).

[83] Jfr. skrivelse af 29. maj 1934.

[84] Jfr. ÅrbHolbæk 1958, s. 42.

[85] DK. Frborg. s. 2323, hvor fig. 11 viser detalje af frisen.

[86] RA. Rgsk. ældre end 1559: Fortegnelse over indkrævede klokker.

[87] Ifølge Nyrop (Kirkeklokker s. 24) har Hartvig Qvellichmeier muligvis videreført broderens københavnske støberi efter hans død 1613.

[88] DK. Præstø s. 860 med fig. 7.

[89] Jfr. note 27. Den store klokkes vægt var 7 skippd., 8 lispd. og 8 pd. Begge klokker opgaves at stamme fra 1616.

[90] Sml. konstruktionen med Brøns, DK. SJyll. s. 1238 med fig. 4.

[91] Beskrives også 1862 således (note 17), men var 1910 grålmalet.

[92] Jfr. ÅrbHolbæk 1964, s. 11-21: Nogle minder fra krigen 1864.

[93] Jfr. Lidøes digt; sml. også Tølløse s. 236.

[94] RA. DaKanc. Generalkirkeinspektionskollegiet. 11. 1738-91. Indsendte visitatsberetninger.

[95] LA. Bispearkivet. Merløsehrd. 1661-1820.

[96] LA. Stiftsøvrighedsarkivet. Kommune sager. 1729-1818.

[97] 1 787 skriver præsten til stiftsøvrigheden, at de reparationer, der udføres på begravelsen, erfaringsmæssigt er lidet holdbare og ofte må gøres om, hvilket renterne af den afsatte sum på 300 rdl. ikke strækker til.

[98] LA. Sognekaldsarkivet. Undløse-Søndersted. Liber daticus. 1738-1831. Året 1846.

[99] LA. Sognekaldsarkivet. Undløse-Søndersted. Liber daticus. 1738-1831.

[100] E. F. S. Lund: Danske malede Portrætter, 1903, IX, 97.

[101] 1786 omtales tre stenkister, jfr. note 96.

[102] LA. Bispearkivet. 1758-59. Hist. efterretn. til HofmFund.

[103] Jfr. ÅrbHolbæk 1958, s. 31.

[104] Inv. nr. 21.311.

[105] Inv. nr. 21.312.

[106] Haavard Rostrup (Billedhuggeren H. W. Bissen 1798-1868, 1945, s.269 og II, 115) anser det for en sandsynlig fejl, når relieffet i Trap (4. udg. II, 461) kaldes Hectors afsked med Andromache.

[107] Jfr. DK. Præstø s. 392.

[108] Jfr. note 17.